

บทที่ 2

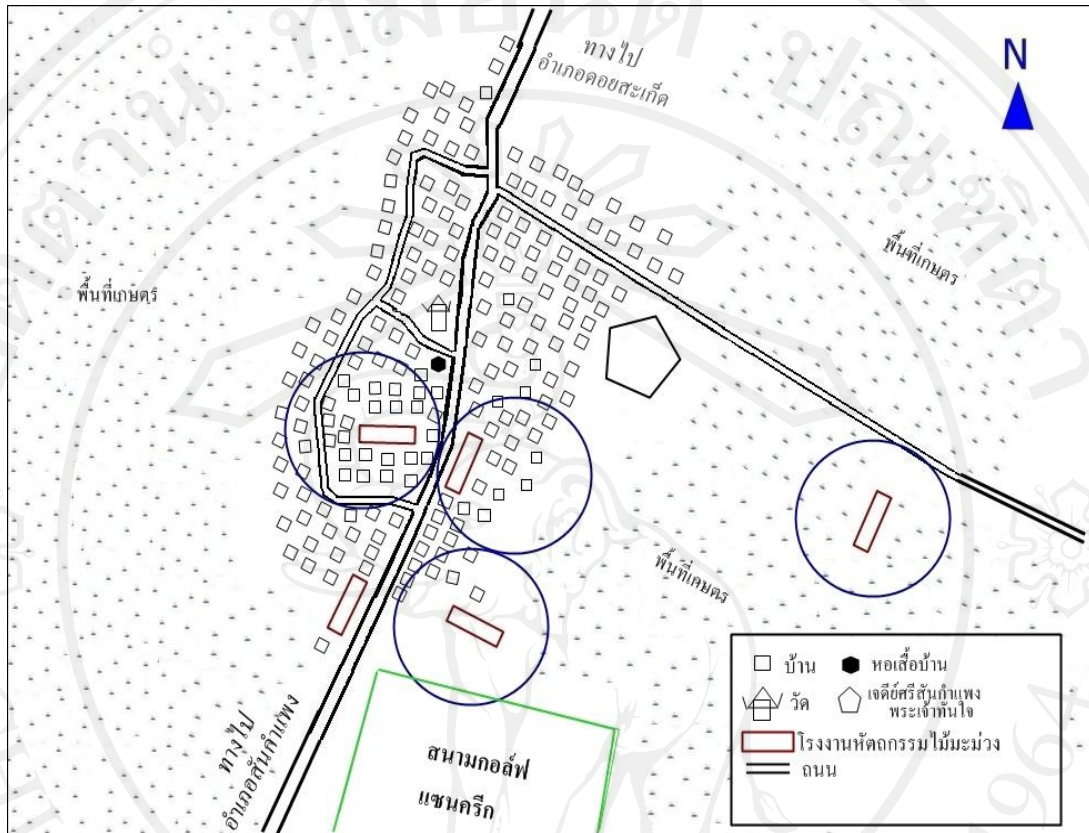
จากเกษตรเชิงพาณิชย์สู่หัตถอุตสาหกรรม: การเปลี่ยนแปลงการผลิตของชุมชนในฐานะ กลยุทธ์ที่หลากหลายในการดำรงชีพ

2.1 สภาพทั่วไปของพื้นที่กรณีศึกษา

งานศึกษาชิ้นนี้เป็นการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตและการผลิตในพื้นที่สังคมเกษตรแห่งหนึ่งซึ่งการผลิตนอกภาคการเกษตรทวีความสำคัญมากกว่าการผลิตภาคเกษตรกรรมทั้งในแง่ของรายได้และกำลังแรงงานที่ใช้ในการผลิต เพื่อทำความเข้าใจรูปแบบการเปลี่ยนแปลงของการผลิตและวิถีชีวิตที่หลากหลายของชนบทภาคเหนือของประเทศไทย โดยพิจารณาผ่านหมู่บ้านหัตถกรรมแห่งหนึ่งในอำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งเป็นแหล่งผลิตสินค้าหัตถกรรมตอบสนองของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวของจังหวัดเชียงใหม่และอำเภอสันกำแพงมาเป็นเวลานาน

พื้นที่ศึกษาในการศึกษาของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้คือบ้านหม้อ ตำบลห้วยทราย อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ บ้านหม้อตั้งอยู่ห่างจากตัวอำเภอสันกำแพง 8 กิโลเมตรโดยถนนลาดยาง รพช. ที่เชื่อมต่อกับอำเภอสันกำแพงกับเขตอำเภอดอยสะเก็ดซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมสายหลัก บ้านหม้อเป็นประตูต้นทางเข้าสู่พื้นที่ของตำบลห้วยทราย ลักษณะของหมู่บ้านเป็นชุมชนคนเมืองพื้นราบเขตที่พักอาศัยตั้งอยู่แยกต่างหากจากเขตพื้นที่เกษตรหรือที่นา มีถนน รพช. ตัดผ่านกลางหมู่บ้าน แบ่งหมู่บ้านออกเป็นสองด้านคือฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตก มีซอยขนาดเล็กแยกเข้าพื้นที่หมู่บ้านตลอดเส้นทางจากทิศใต้ไปจรดทิศเหนือรวม 12 ซอย ดังนั้นการแบ่งเขตหมู่บ้านและเรียกชื่อพื้นที่ภายในหมู่บ้าน จึงแบ่งเป็นตามลำดับเลขที่ซอยควบคู่กับการเรียกเขตบ้านเหนือบ้านใต้แบบเดิม เช่น ซอย 1 ซอย 2 เป็นเขตบ้านใต้ ในขณะที่ซอย 11 ซอย 12 เป็นเขตบ้านเหนือ เป็นต้น ถัดจากเขตบ้านเรือนไปแล้วจึงเป็นเขตของที่นาของหมู่บ้าน นอกจากพื้นที่หมู่บ้านตามที่กล่าวข้างต้นแล้วยังมีหอย่อมบ้านอีก 3 ป๊อก (หอย่อมบ้าน) ป๊อกบ้านเหนือซึ่งอยู่ทางทิศเหนือและทิศตะวันออกเฉียงเหนือของหมู่บ้าน ป๊อกบ้านใต้ซึ่งอยู่ต้นทางเข้าหมู่บ้านก่อนทางทิศตะวันตก และป๊อกกลางทุ่งซึ่งอยู่นอกหมู่บ้านทางตะวันตกเฉียงใต้อีก 3 หลังคาเรือน

ภาพที่ 2.1 แผนที่บ้านหม้อ ตำบลห้วยทราย อำเภอสีกันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่

แสดงแผนผังหมู่บ้านและที่ตั้งของโรงงานหัตถกรรมไม้มะม่วงซึ่งเป็นกรณีศึกษา

ระหว่างทางจากตัวอำเภอสีกันกำแพงสู่ตำบลห้วยทรายและบ้านหม้อจะพบลักษณะความเป็นพื้นที่ชนเมืองของพื้นที่บ้านหม้อกล่าวคือ สองข้างทางของถนน รพช. จากตัวอำเภอสีกันกำแพงมายังบ้านหม้อมีปั้มน้ำมัน ร้านขายวัสดุก่อสร้าง ร้านคาราโอเกะกินดื่ม (เปิดบริการในช่วงเย็น) พื้นที่ผลิตหัตถกรรมจากไม้มะม่วงขนาดเล็ก (โรงงานขนาดใหญ่จะอยู่ภายในหมู่บ้าน) อาคารแสดงสินค้าและจำหน่ายผลิตภัณฑ์จากไม้มะม่วง ฟาร์มอนุบาลลูกไก่ไข่นาใหญ่ของบริษัท (นามสมมติ)¹ และฟาร์มเลี้ยงไก่ไข่² สลับกับแปลงนาที่ยังคงทำการผลิตอยู่ สนามกอล์ฟชื่อ สนามกอล์ฟแซนทริก มินิมาร์ทและโรงงานผลิตหัตถกรรมจากไม้มะม่วงขนาดใหญ่ จึงจะเห็นได้ว่าด้วยสภาพทางกายภาพพื้นที่ตำบลห้วยทรายมีความเชื่อมโยงกับจังหวัดเชียงใหม่และอำเภอสีกัน

¹ ซึ่งเป็นฟาร์มอนุบาลลูกไก่ไข่เป็นไก่ไข่รุ่นสาวเพื่อกระจายไปยังเกษตรกรผู้เลี้ยงไก่ไข่แบบพันธะสัญญากับบริษัทในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่

² ข้อมูลจากขององค์การบริหารส่วนตำบลห้วยทราย ระบุว่าภายในตำบลนี้มีฟาร์มไก่ไข่ 27 ฟาร์ม

กำแพงอย่างแนบแน่น ฉะนั้นแม้บ้านหม้อจะถือเป็นชนบทเพราะตั้งกัอยู่ในองค์การบริหารส่วนตำบลห้วยทรายแต่ก็ไม่ได้เป็นพื้นที่ชนบทที่ห่างไกลหรือแยกอยู่อย่างเอกเทศจากตัวเมือง หากแต่เป็นพื้นที่ชนเมืองที่มีลักษณะกึ่งเมืองกึ่งชนบทที่เชื่อมโยงกับเมืองและระบบโลกทั้งทางกายภาพและรูปแบบวิถีชีวิตอย่างแนบแน่น

ปัจจุบันบ้านหม้อเป็นแหล่งผลิตสินค้าหัตถกรรมของที่ระลึกเพื่อการท่องเที่ยวซึ่งผลิตในเชิงอุตสาหกรรม มีตลาดกว้างขวางทั้งภายในจังหวัดเชียงใหม่และตลาดภายในประเทศ เช่น แหล่งหัตถกรรมบ้านถวาย อำเภอหางดง, ศูนย์หัตถกรรมบ่อสร้าง และถนนคนเดินในจังหวัดเชียงใหม่ (คืนวันเสาร์-อาทิตย์) และในตัวอำเภอสันกำแพง (คืนวันเสาร์) รวมถึงผลิตเพื่อการส่งออกไปยังตลาดต่างประเทศทั้งทวีปเอเชีย ทวีปยุโรป, ตะวันออกกลางและอเมริกาอีกด้วย ดังนั้นภายในบ้านหม้อจึงมีพื้นที่ผลิตสินค้าหัตถกรรมประเภทต่างๆ กระจายไปทั่วทั้งหมู่บ้าน ทั้งที่มีลักษณะเป็นโรงงานผลิตหัตถกรรมขนาดใหญ่แยกจากเขตที่อยู่อาศัย, โรงงานขนาดเล็กที่ตั้งอยู่ในพื้นที่หมู่บ้าน รวมถึงกลุ่มผลิตย่อยๆ ตามบ้านเรือน, หรือแม้กระทั่งผู้ที่รับงานหัตถกรรมเป็นรายชิ้นมาทำที่บ้าน ทำให้งานและรายได้จากภาคการผลิตหัตถกรรมในหมู่บ้านถือเป็นรายได้ที่เป็นตัวเงินในอัตราที่สูงกว่ารายได้จากภาคเกษตรเป็นอย่างมาก

เห็นได้จากข้อมูลพื้นฐานของบ้านหม้อในระหว่างปี พ.ศ. 2552 – พ.ศ. 2553 พบว่าหมู่บ้านแห่งนี้มีอัตราครัวเรือนที่ประกอบอาชีพนอกภาคการเกษตรสูงกว่าครัวเรือนที่ประกอบอาชีพในภาคการเกษตร เป็นอย่างมาก จากข้อมูลอาชีพ³ จำนวน 275 ครัวเรือน (จากจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้นของหมู่บ้าน 307 ครัวเรือน) พบว่ามีครัวเรือนที่ประกอบอาชีพในภาคการเกษตรเป็นหลักเพียง 43 ครัวเรือน (คิดเป็นร้อยละ 15.6 ของครัวเรือนทั้งหมด) โดยแยกเป็นครัวเรือนที่ทำการเกษตรเพียงอย่างเดียว 24 ครัวเรือน (ร้อยละ 8.7) และครัวเรือนที่ทำการเกษตรควบคู่ไปกับการประกอบอาชีพอื่นนอกภาคการเกษตร 19 ครัวเรือน (ร้อยละ 6.9)

ในขณะที่ครัวเรือนที่ประกอบอาชีพนอกภาคการเกษตรมีมากถึง 222 ครัวเรือน (ร้อยละ 80.7) ฉะนั้นโครงสร้างอาชีพของบ้านหม้อจึงมีความแตกต่างจากพื้นที่ชนบทห่างไกลแห่งอื่นๆ กล่าวคือในบ้านหม้อกิจกรรมที่อยู่นอกภาคการเกษตรเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของคนในหมู่บ้าน เป็นที่มาของรายได้หลักที่เป็นเงินสดหล่อเลี้ยงครัวเรือนส่วนใหญ่ภายในหมู่บ้าน โดยงานนอกภาคการเกษตรในที่นี้หมายถึงงานประเภทต่างๆ เช่น การผลิตสินค้าหัตถกรรม, งานรับจ้าง หรืองานนอกภาคหัตถกรรมประเภทอื่นๆ เช่น สล่ำ (ช่างก่อสร้างซึ่งไม่ใช่กรรมกร), ช่างซ่อม, รับจ้างเลี้ยง

³ ข้อมูลอาชีพนี้แสดงอาชีพของหัวหน้าครัวเรือน จำนวน 275 ครัวเรือน จากครัวเรือนทั้งสิ้น 307 ครัวเรือน ข้อมูลจากการสัมภาษณ์สมาชิกกลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุข (อสม.) ของชุมชน

เด็ก รวมไปถึงงานประจำที่ได้รับรายได้เป็นเงินเดือน เช่น ข้าราชการหรือลูกจ้างประจำ เป็นต้น ดังจะเห็นได้จากข้อมูลในตาราง ที่ 2.1 ซึ่งแสดงอาชีพในภาคการเกษตรและนอกภาคการเกษตรของบ้านหม้อ

ตารางที่ 2.1 แสดงอาชีพในภาคการเกษตรและนอกภาคการเกษตร

อาชีพ	จำนวน	ร้อยละ (%)
ในภาคเกษตร	24	8.73
นอกภาคเกษตร	232	84.36
ทั้งในและนอกภาคเกษตร	19	6.91
รวมทั้งสิ้น	275	100%

ที่มา: การเก็บข้อมูลภาคสนามระหว่าง พ.ศ. 2552 – พ.ศ. 2553

ข้อมูลด้านอาชีพนี้สอดคล้องกับข้อมูลรายได้เฉลี่ยในเอกสารการสำรวจความจำเป็นพื้นฐาน (จปฐ.) ของตำบลห้วยทรายที่ทำการสำรวจข้อมูลเมื่อปี พ.ศ. 2552 ซึ่งได้แสดงผลสำรวจว่า รายได้นอกภาคการเกษตรของครัวเรือนในบ้านหม้อมีอัตราสูงที่สุดในตำบลห้วยทราย คือมีรายได้จากนอกภาคการเกษตรโดยเฉลี่ยสูงถึง 4,1284 บาทต่อคนต่อปี ในขณะที่รายได้ซึ่งมาจากภาคการเกษตรกลับเป็นรายได้เพียงเล็กน้อยคือเมื่อเฉลี่ยเป็นรายได้ต่อคนต่อปีแล้วจะได้เพียง 573 บาทต่อคนต่อปีเท่านั้น ฉะนั้นจำนวนรายได้ที่มาจากนอกภาคการเกษตรของครัวเรือนในบ้านหม้อจึงมีอัตราสูงกว่ารายได้ของครัวเรือนในภาคการเกษตรเป็นอย่างมาก

ตารางที่ 2.2 แสดงรายได้เฉลี่ยจากในและนอกภาคการเกษตร

ชื่อบ้าน	รายได้จากภาคการเกษตร ต่อคน/ ปี (บาท)	รายได้นอกภาคการเกษตร ต่อคน/ ปี (บาท)	รวมรายได้เฉลี่ย ต่อคน/ ปี (บาท)
บ้านหม้อ	573.8	41,284.03	41,857.83

ที่มา: การสำรวจรายงานข้อมูลความจำเป็นพื้นฐาน (จปฐ.) ตำบลห้วยทราย พ.ศ. 2552

ปัจจุบันภาคการเกษตรในบ้านหม้อได้ลดจำนวนชนิดของพืชที่ปลูกเหลือเพียงข้าวเท่านั้น ไม่มีการปลูกพืชพาณิชย์ชนิดอื่น ที่ดินเกษตรในหมู่บ้านถูกใช้ไปเพื่อการเพาะปลูกรูปแบบเดียวคือการปลูกข้าว ชาวนา/เกษตรกรไร่ที่ดินบางครัวเรือนเลิกการทำนาโดยสิ้นเชิง บางครัวเรือน

เช่าที่นาเพื่อปลูกข้าวไว้บริโภคในครัวเรือนตลอดทั้งปี จึงปรากฏภาพของการปล่อยที่นาให้เช่าหรือ การเช่าที่นาขนาดใหญ่ของชาวนา/เกษตรกรในชุมชน เช่น ป้าอรพิน (อายุ 55 ปี) และลุงสมศักดิ์ (อายุ 53 ปี) ซึ่งเช่าที่นาเพื่อทำนาปลูกข้าวเพื่อขายกว่ามากกว่ารายละ 20 ไร่

ครัวเรือนอีกจำนวนไม่น้อยสร้างความหลากหลายในอาชีพ (diversification) หรือแบ่ง งานระหว่างสมาชิกในครัวเรือนให้ประกอบอาชีพที่หลากหลายทั้งในและนอกภาคการเกษตร เช่น ครัวเรือนที่ประกอบอาชีพหัตถกรรมบางครัวเรือนยังคงกลับไปทำการผลิตในไร่นาเพื่อให้ได้ข้าวไว้ บริโภคภายในครัวเรือนตลอดปีและขายส่วนเกินเพื่อให้ได้เงินสด ทั้งที่มีที่ดินเกษตรเป็นของตนเอง และไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง เนื่องจากการผลิตสินค้าหัตถกรรมจากไม้มะม่วงซึ่งได้ค่าตอบแทนเป็น รายชิ้นค่าตอบแทนมีความไม่แน่นอนทั้งจากยอดการสั่งซื้อที่มีเข้ามาของเจ้าของโรงงานแต่ละแห่ง รวมถึงความสามารถและจำนวนชิ้นที่ผลิตได้ในแต่ละเดือนของผู้ผลิตแต่ละประเภทซึ่งไม่แน่นอน เท่ากันทุกเดือน ดังนั้นจึงพบว่าหัวหน้าครัวเรือนร้อยละ 15 (45 ครัวเรือน จาก 275 ครัวเรือน) จาก การสำรวจข้อมูลภาคสนาม ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ และในจำนวนนี้ร้อยละ 6.9 (19 ครัวเรือน) ประกอบอาชีพรับจ้างผลิตสินค้าหัตถกรรมรายชิ้น ควบคู่ไปกับการทำการเกษตรคือ ปลูกข้าวไว้เพื่อบริโภคและขาย เพื่อให้เห็นภาพความเปลี่ยนแปลงของระบบการผลิตและวิถีชีวิต ของผู้คนในบ้านหม้อโดยสังเขป จะขอกล่าวถึงพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนแห่งนี้ดังนี้

2.2 ความล้มเหลวของพืชพาณิชย์และการกลายเป็นแหล่งผลิตหัตถอุตสาหกรรมของบ้านหม้อ

บ้านหม้อเป็นหมู่บ้านเก่าแก่แห่งหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นจากการอพยพย้ายถิ่นแสวงหาที่ทำกิน และตั้งถิ่นฐานใหม่ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเสมอในเขตภาคเหนือตอนบนก่อนนโยบายการ ห้ามบุกรุกพื้นที่ป่า (มิ่งสรรพ ขาวสอาด และ อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538) ตามข้อมูลประวัติวัดทุ่ง ต่อมบันทึกว่าชุมชนก่อตั้งในราว พ.ศ. 2340 หรือประมาณ 200 ปีมาแล้ว โดยมีกลุ่มผู้ที่เข้ามาตั้งถั่ นฐานในครั้งแรก 17 ครอบครัว ซึ่งอพยพมาจากบ้านทุ่งด้อม อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ อพยพมาทำไร่ทำสวนปลูกสร้างที่อยู่อาศัยบริเวณเส้นทางค้าของพ่อค้าวัวต่างระหว่างสันกำแพง และป่าเมี่ยงคอยสะเก็ดซึ่งคืออำเภอดอยสะเก็ดในปัจจุบัน ดังนั้นในโบราณจารึกประวัติชุมชน กล่าวถึงที่ตั้งหมู่บ้านว่า “บ้านทุ่งด้อมบางเหลว หนทางเตวไปป่าเมี่ยง”

แต่เดิมเมื่อแรกตั้งชุมชนกลุ่มผู้ก่อตั้งหมู่บ้านตั้งชื่อบ้านว่า “บ้านสันเข้าแคบทุ่งด้อม” เนื่องจากยังคงผูกพันกับถิ่นฐานเดิมที่อพยพย้ายจากมา แต่เมื่อตั้งถิ่นฐานแล้วผู้คนในชุมชนแห่งนี้ก็ ได้รักษาความชำนาญในการผลิตเครื่องปั้นดินเผาซึ่งมีมาแต่ครัวเรือนยังอาศัยอยู่ในบ้านทุ่งด้อม (เขตพื้นที่อำเภอสันป่าตองในปัจจุบัน) ผลิตภัณฑ์ดินเผาที่ผลิตได้เป็นชนิดไม่เคลือบลายเผาที่ความ ร้อนต่ำ (earthen ware) เช่น หม้อใส่น้ำดื่ม หม้อแกงปรุงอาหาร หม้อต้มยา หม้อขนาดใหญ่สำหรับ

ไล่ข้าวสาร ฯลฯ ควบคู่ไปกับการทำนา จนทำให้ต่อมาผู้คนจึงได้ขนานนามชื่อหมู่บ้านแห่งนี้ว่า “บ้านหม้อ” ตามสินค้าที่หมู่บ้านผลิตได้ ในบันทึกโบราณประวัติชุมชนกล่าวว่าบ้านหม้อมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักของผู้คนในละแวกใกล้เคียงเนื่องจากผลิตภาชนะดินเผาได้มีคุณภาพดี “หม้อแกงของบ้านหม้อ แกงผักล่ำ (อร่อย) ดีแท้ๆ” (ที่มา: ข้อมูลประวัติวัดทุ่งด้อม ซึ่งคนในชุมชนรวบรวมจากจารึกโบราณของหมู่บ้านและสอบถามผู้สูงอายุของหมู่บ้าน เมื่อวันที่ 1 มกราคม 2544) ชื่อบ้านหม้อยังคงเป็นชื่อที่เรียกขานชุมชนแห่งนี้จนถึงปัจจุบัน ส่วนชื่อบ้านทุ่งด้อมนั้นจะใช้ในการเรียกชื่อหมู่บ้านทางราชการเท่านั้น ดังนั้นในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ผู้ศึกษาจะใช้ชื่อเรียกนามชุมชนนี้ว่า “บ้านหม้อ” เพื่อแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการในการผลิตสินค้าหัตถกรรมเพื่อค้าขายแลกเปลี่ยนมาเป็นระยะเวลายาวนานของชุมชนแห่งนี้

2.2.1 เกษตรกรรมในบ้านหม้อ: ความพยายามปลูกพืชพาณิชย์ที่ไม่ประสบผล

เมื่อเข้าสู่ยุคพัฒนานับแต่ทศวรรษที่ 2500 ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงการผลิตของบ้านหม้อที่ชัดเจนจากการผลิตภาชนะดินเผาควบคู่กับการทำนาสู่ความพยายามในการทดลองปลูกพืชพาณิชย์ เนื่องจากพื้นที่บ้านหม้ออยู่ไม่ห่างจากตัวอำเภอสันกำแพงและจังหวัดเชียงใหม่ ดังนั้นในช่วงของการส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์ บ้านหม้อก็ได้ปรับตัวและเปลี่ยนแปลงการผลิตในภาคเกษตรโดยการปลูกพืชพาณิชย์หลังฤดูการปลูกข้าวนาปีด้วย แต่อย่างไรก็ดีความพยายามปลูกพืชพาณิชย์นั้นก็ไม่ประสบความสำเร็จนักเนื่องจากข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์และการอยู่นอกเขตชลประทาน จึงทำให้พื้นที่บ้านหม้อมิได้พัฒนาไปในแนวทางการกลายพื้นที่ผลิตสินค้าเกษตรอาหาร (เช่น พื้นที่อำเภอสันทรายในปัจจุบัน) แต่การเกษตรของบ้านหม้อได้ลดชนิดและความเข้มข้นของพืชที่ปลูกลงเหลือเพียงการปลูกข้าวนาปีและนาปรังเท่านั้น ดังสามารถแยกพัฒนาการการเกษตรออกเป็นยุคได้ 3 ช่วงสำคัญคือ ในช่วงเริ่มการปลูกพืชพาณิชย์คือการปลูกยาสูบระหว่าง พ.ศ. 2490 – พ.ศ. 2520 สองช่วงการปลูกพืชพาณิชย์อย่างเข้มข้น โดยเฉพาะพริกหนุ่มพันธุ์ขาวสันกำแพง กุหลาบ และมันฝรั่งแบบพันธุ์สัญญา พ.ศ. 2520 – พ.ศ. 2545 และสามช่วงการปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว พ.ศ. 2545 – ปัจจุบัน ดังนี้

2.2.1.1 ช่วงการเริ่มปลูกพืชพาณิชย์ พ.ศ. 2490 – พ.ศ. 2520

พัฒนาการของการเกษตรบ้านหม้อในช่วงแรกมีจุดเปลี่ยนที่สำคัญคือ เปลี่ยนจากการปลูกข้าวควบคู่กับการผลิตหัตถกรรมภาชนะดินเผามาสู่การปลูกพืชเชิงพาณิชย์เพื่อขายในตลาดสินค้าเกษตร พืชพาณิชย์ชนิดแรกที่ชาวนา/เกษตรกรเริ่มปลูกคือ “ยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนีย” ซึ่งเริ่มปลูกในทศวรรษที่ 2490 จนถึงต้นทศวรรษที่ 2500 โดยใบยาสูบที่ผลิตได้จะส่งยังเตาอบใบยาสูบที่

บ้านม่วงโดน อำเภอสันกำแพง แต่การปลูกใบยาสูบนี้ยังไม่ได้ทำอย่างเข้มข้นนัก เนื่องจากในขณะนั้นพื้นที่อำเภอสันกำแพงยังคงเป็นพื้นที่แห้งแล้งและอยู่นอกเขตชลประทาน (คณะกรรมการพัฒนาจังหวัดเชียงใหม่, 2528) ฉะนั้นยาสูบจึงเป็นพืชปลูกหลังการเก็บเกี่ยวข้าวและอาศัยน้ำฝนเป็นหลักเท่านั้น

แต่เดิมมีการปลูกยาสูบพันธุ์พื้นเมืองหรือยามอญอยู่แล้วในพื้นที่ภาคเหนือตอนบน แต่ยังเป็นการปลูกเพื่อบริโภคหรือค้าขายภายในท้องถิ่นเท่านั้น แต่หลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลง ความนิยมในการสูบบุหรี่มวลภายในประเทศมีมากขึ้นอย่างมาก ซึ่งส่วนใหญ่ต้องนำเข้าจากต่างประเทศ รัฐบาลในขณะนั้นจึงพยายามส่งเสริมการปลูกยาสูบสายพันธุ์ตะวันตกในประเทศไทย โดยเริ่มแรกนั้นดำเนินธุรกิจโดยบริษัทบริติช อเมริกัน โทแบกโค (บริษัท บีเอที.) จนต่อมาใน พ.ศ. 2484 รัฐบาลไทยจึงได้ซื้อกิจการของบริษัท บี เอ ที เพื่อให้โรงงานยาสูบเป็นผู้ผูกขาดการผลิตใบยาสูบในประเทศไทยเพียงผู้เดียว และสนับสนุนการปลูกยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนียแก่เกษตรกรตามแนวทางของบริษัท บี เอ ที ได้ริเริ่มไว้ หลังจากซื้อกิจการแล้ว โรงงานยาสูบได้รับโอนเตาบ่มใบยาในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ถึง 195 โรงซึ่งกระจายอยู่ในอำเภอสันทราย, สันกำแพง, สารภี, หางดง, จอมทอง, เชียงดาว และพร้าว ทำให้นับแต่ พ.ศ. 2484 มีการส่งเสริมการขายพื้นที่ปลูกยาสูบและเตาบ่มใบยาโดยรัฐบาลและนักธุรกิจท้องถิ่นอีกเป็นจำนวนมาก (สรัสวดี อ๋องสกุล, 2552: 580)

สอดคล้องกับข้อมูลสัมภาษณ์ในพื้นที่สนามว่าในพ.ศ. 2515 ได้มีพ่อเลี้ยงเจ้าของเตาบ่มใบยาสูบรายใหญ่คนหนึ่งชื่อว่า “พ่อเลี้ยงสวัสดิ์” เข้ามาติดต่อหาคนงานในหมู่บ้านบ้านหม้อเพื่อไปทำงานในโรงงานอบใบยาสูบของคนที่ อำเภองาว จังหวัดลำปาง และ อำเภอเวียงป่าเป้า จังหวัดเชียงราย ซึ่งคนในบ้านหม้อหลายคนโดยเฉพาะหนุ่มสาวในขณะนั้นได้เดินทางไปทำงานในโรงงาน/เตาบ่มใบยาสูบเป็นจำนวนมาก (ขณะเก็บข้อมูลสัมภาษณ์เรื่องดังกล่าวผู้เขียนได้สนทนากับผู้ที่เคยไปทำงานโรงบ่มใบยา 4 ราย ที่ได้เดินทางไปทำงานที่โรงงานอบใบยาสูบของพ่อเลี้ยงทั้งที่จังหวัดลำปาง และจังหวัดเชียงราย) งานในโรงงานใบยาสูบนี้เป็นงานที่ไปทำได้ในช่วงหลังเกี่ยวข้าวในเดือนพฤศจิกายน จนถึงเดือนมิถุนายนจึงเลิกแล้วจึงกลับมาทำนาในฤดูกาลเพาะปลูกที่บ้านของตนเอง⁴ การไปทำงานในโรงงานเตาบ่มเป็นการเคลื่อนย้ายแรงงานนอกฤดู ขนานใหญ่เป็นครั้ง

⁴ ลักษณะงานในโรงงานอบใบยาสูบที่คนบ้านหม้อไปทำงานนั้น ขั้นตอนเริ่มแรกต้องเพาะและแจกจ่ายกล้าพันธุ์ยาสูบ (พันธุ์เวอร์จิเนีย) ให้แก่ชาวไร่ที่จะมารับไปปลูก ในการเพาะจะเพาะจากเมล็ดจนต้นกล้าแตกในอ่อนได้ 4 ใบจึงแจกจ่ายแก่ชาวไร่ในบริเวณนั้น เมื่อแจกจ่ายไปแล้วคนงานของโรงงานบางคนอาจมีหน้าที่ตามลงไปดูการเพาะปลูกและการเก็บเกี่ยวในสวน ในขณะที่บางรายจะอยู่ในโรงอบเพื่อนำใบยาสูบเข้าอบในเตาซึ่งจะเริ่มการอบเวลา 02:00 น. จนถึงเช้า หลังจากอบจนแห้งดีแล้วก็จะนำไปพักไว้ให้ใบยาได้รับความชื้นอีก 15 วัน หลังจากนั้นจึงคัดเกรดและขนาดของใบยาสูบ โดยในสมัยนั้นแบ่งยาสูบออกเป็น 3 เกรดใหญ่ๆ คือ (1.) ยาสาม หรือยา F คือ ใบยาสูบที่คุณภาพดีที่สุด ซึ่งแบ่งแยกย่อยออกไปได้อีก 4 เกรด (2.) ยาฟ้า หรือยา K คือ ใบยาสูบที่มีคุณภาพรองลงมาจากยาสาม จะแบ่งแยกย่อยออกไปได้อีกเป็น 2 เกรด และ (3.) ยาเขียว เป็นใบยาคุณภาพต่ำ เป็นเศษใบยา หรือใบยาที่ไม่สมบูรณ์ เมื่อคัดเกรดแล้วก็แบ่งออกเป็นขนาดตามความยาวของใบยาสูบซึ่งมีขนาด 12 – 18 นิ้วฟุตมัดเป็นก้อนแล้วจึงห่อใส่กระสอบเพื่อส่งต่อไปยังขั้นตอนในการหั่นใบยาสูบซึ่งเป็นตลาดในต่างประเทศ

แรกของบ้านหม้อ แม้ว่าก่อนหน้านี้จะมีการออกไปรับจ้างเย็บผ้าที่ตัวเมืองเชียงใหม่และตัวอำเภอสันกำแพง แต่ก็เป็งานงานแบบเข้าไปเย็บกลับของกลุ่มหญิงสาว เช่น “แม่หลวงแดง” (อายุ 60 ปี) ภรรยาอดีตผู้ใหญ่บ้านที่เคยจ้จกรยานมารับจ้างเย็บผ้าที่ตลาดประตูเชียงใหม่ ที่เล่าว่าเมื่อครั้งที่ยังไม่ได้แต่งงานได้เคยจ้จกรยานไปรับจ้างเย็บผ้าที่ประตูเชียงใหม่กับหญิงสาวในรุ่นราวคราวเดียวกันเป็นกลุ่มแบบเข้าไปเย็บกลับ

“สมัยสาวๆ ตอนยังบ่ได้แต่งงาน แม่ปั่นสดลืบ (จกรยาน) ไปรับจ้างเย็บผ้าในเวียง ไปโดยกันเป็นหมู่ สมัยนั้นรลรามันยังบ่ปักปันไป – ปักกันเป็นกลุ่มๆ” (สัมภาษณ์ แม่หลวงแดง อายุ 65 ปี ภรรยาอดีตผู้ใหญ่บ้านบ้านหม้อ, 20 เมษายน 2552)

รวมไปถึงการออกไปรับจ้างทำงานก่อสร้างของชายหนุ่ม เนื่องจากการเติบโตของเมืองเชียงใหม่หลังแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 และ 2 ที่กำหนดให้เชียงใหม่เป็นเมืองศูนย์กลางของภาคเหนือตอนบน เช่นพ่ออุ้ยดี (อายุ 75 ปี) เจ้าของที่ดินรายใหญ่ที่สุดของบ้านหม้อซึ่งเคยเข้าไปรับจ้างก่อสร้างในตัวเมืองเชียงใหม่ เช่น อาคารในมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ อาคารที่ว่าการอำเภอเมืองเชียงใหม่และศูนย์ราชการต่างๆ จนสามารถก่อสร้างตัวและสะสมที่ดินได้ แต่การไปทำงานโรงบ่มยาสูบหลังถูกลดทอนาเป็นการเคลื่อนย้ายของแรงงานหนุ่มสาวทั้งหญิงและชายในช่วงหลังจกยุคการ “จ้จกรยานไปเย็บผ้า” และ “รับจ้างก่อสร้าง” ในเมืองเชียงใหม่ซึ่งอยู่ในช่วงอายุที่น้อยกว่าแม่หลวงแดงและพ่ออุ้ยดีราว 10 ปีขึ้นไป เช่น ป้านวล (อายุ 58 ปี), ป้าพร (อายุ 57 ปี), น้านันท์ (อายุ 49 ปี) เป็นต้น

การปลูกพืชพาณิชย์ในช่วงแรกของบ้านหม้อซึ่งเป็นการปลูก “หลังนา” หรือหลังฤดูกลทอนาเท่านั้นยังไม่ได้เพาะปลูกในเชิงพาณิชย์อย่างเข้มข้น เนื่องจากในขณะนั้นหมู่บ้านยังคงทำการเกษตรโดยพึ่งพาน้ำฝนเป็นหลัก จึงมักประสบปัญหาขาดแคลนน้ำในการทำเกษตรหรือต้องทำการเพาะปลูกล่าช้ากว่าที่อื่น เช่น แปลงนาในเขตอำเภอดอยสะเก็ดซึ่งเป็นพื้นที่ต้นลำเหมือง

2.2.1.2 ช่วงการปลูกพืชพาณิชย์อย่างเข้มข้น พ.ศ. 2520 – พ.ศ. 2545

การศึกษาชุมชนหมู่บ้านที่อยู่ไกลจากตัวเมืองเชียงใหม่ของมาร์ค ริทชี ระหว่างปี พ.ศ. 2517 – 2534 พบว่าใน พ.ศ. 2517 นั้น ชุมชนหมู่บ้านที่ห่างไกลยังคงปลูกพืชการค้าแบบดั้งเดิมได้แก่ข้าวนาปรัง ถั่ว และยาสูบ เป็นการปลูกเพื่อบริโภคเองเหลือแล้วจึงขาย การปลูกพืชการค้า ยังไม่เป็นที่นิยมนักเพราะมีเพียงร้อยละ 24 ของครัวเรือนทั้งหมดเท่านั้นที่ไ้ทำนาทำการเพาะปลูกพืชฤดูที่สอง แต่หลังจากนั้นระบบการเกษตรในเชียงใหม่มีแนวโน้มในการไปปลูกพืชการค้ามากขึ้น

ในช่วงปลายทศวรรษ 2510 การปลูกข้าวนาปรังที่เชียงใหม่ลดลง แทนที่ด้วยการปลูกพืชการค้าหลังฤดูเก็บเกี่ยวโดยใช้ที่ดินจะหมุนเวียนตลอดทั้งปี การลดการปลูกข้าวนาปรังก็เนื่องจากมาจากข้าวราคาต่ำ ในขณะที่ชาวบ้านได้กำไรจากการปลูกพืชการค้ามากกว่าเห็นได้จากสถิติในปีการเพาะปลูก 2526/2527 กล่าวได้ว่านับแต่ปลายทศวรรษที่ 2520 เป็นต้นมาที่ดินในเขตภาคเหนือตอนบนจะถูกใช้อย่างเข้มข้นตลอดปี เนื่องจากหลังจากปลูกข้าวนาปีแล้วยังมีการปลูกพืชการค้าหลายอีกหลายประเภท (มาร์ค ริทซ์, อ้างใน รัตนาพร เศรษฐกุล, 2546)

ภาครัฐเองก็เร่งจัดการแก้ไขปัญหาน้ำเพื่อการเกษตรอย่างเร่งด่วนเพื่อรองรับทศวรรษแห่งการเปลี่ยนแปลงการเกษตรสู่พืชพาณิชย์เช่นกัน กล่าวคือในแผนพัฒนาจังหวัดเชียงใหม่ ปีงบประมาณ 2528 ปลายทศวรรษที่ 2520 นั้น ได้แบ่งเขตจังหวัดออกเป็น 3 เขตคือพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ตอนเหนือ พื้นที่ตอนกลาง และพื้นที่ของจังหวัดทางตอนใต้ สำหรับอำเภอสันกำแพงเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ตอนกลาง ซึ่งประกอบด้วย 8 อำเภอ คือ อำเภอเมือง อำเภอสารภี อำเภอสันทราย อำเภอสันกำแพง อำเภอหางดง อำเภอสันป่าตอง อำเภอแมริม และอำเภอดอยสะเก็ด ภายใต้การแบ่งเป็น 3 เขตนี้พื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ตอนกลางจัดว่าเป็นพื้นที่ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีที่สุด คือมีพื้นที่อำเภอยากจนเพียงอำเภอเดียวคืออำเภอดอยสะเก็ด แต่อำเภอสันกำแพงจัดเป็นพื้นที่แล้งน้ำและต้องเร่งพัฒนาระบบชลประทานอย่างเร่งด่วน เนื่องจากข้อจำกัดทางกายภาพที่ไม่มีลำน้ำสายหลักไหลผ่านต้องอาศัยปริมาณน้ำท่า (น่าน้ำฝน) เป็นหลัก และการผันน้ำจากลำเหมืองยังต้องรอให้น้ำไหลผ่านพื้นที่การเกษตรในเขตอำเภอดอยสะเก็ดก่อนจึงได้รับน้ำทำให้การเพาะปลูกในบางฤดูกาลต้องล่าช้ากว่าพื้นที่อื่นเป็นเวลานานเดือน

ดังนั้นในแผนพัฒนาจังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ. 2528 คณะกรรมการจังหวัดเชียงใหม่จึงเร่งดำเนินการสร้างระบบชลประทานเก็บกักน้ำสำหรับการเกษตรและการอุปโภคบริโภคในพื้นที่อำเภอสันกำแพง แผนพัฒนาฉบับดังกล่าวมีโครงการสร้างแหล่งกักเก็บน้ำในอำเภอสันกำแพงถึง 11 โครงการ⁵ ซึ่งนับว่ามากที่สุด ในบรรดากลุ่มอำเภอที่อยู่ในพื้นที่ตอนกลางของจังหวัด พื้นที่อำเภอสันกำแพงจัดเป็นพื้นที่เร่งรัดพัฒนาแหล่งน้ำทางการเกษตรที่มีความเร่งด่วนในการดำเนินโครงการเป็นลำดับที่สองร่วมกับพื้นที่อำเภอเชียงดาว อำเภอสะเมิง อำเภอแม่แตง อำเภอดอยสะเก็ด และกิ่งอำเภอเวียงแหง (ในขณะนั้น) ในขณะที่มีพื้นที่อำเภอพร้าวเพียงอำเภอเดียวที่เป็นพื้นที่เร่งรัดพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรลำดับแรก (คณะกรรมการจังหวัดเชียงใหม่, 2528)

⁵ โครงการชลประทานทั้ง 11 โครงการที่ดำเนินการในอำเภอสันกำแพง ประกอบด้วย โครงการสร้างอ่างเก็บน้ำ 3 โครงการ โครงการขุดสระเก็บน้ำ 3 โครงการ โครงการสร้างฝายน้ำล้น 2 โครงการ โครงการสร้างท่อนบ้นน้ำ 2 โครงการ และโครงการขุดลอกลำน้ำ 1 โครงการ

พื้นที่เขตชลประทานสมบูรณ์น้ำเหมาะในการทำเกษตรที่สุดในอำเภอสันกำแพง คือพื้นที่ตำบลสหกรณ์ (ปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของกิ่งอำเภอแม่ออน) เนื่องจากมีการดำเนินนโยบาย จัดหาแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรมาโดยตลอด โดยเฉพาะการสร้างอ่างเก็บน้ำตามโครงการใน พระราชดำริที่มีจุดประสงค์เพื่อจัดหาแหล่งน้ำให้บ้านสหกรณ์ตำบลห้วยแก้ว อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ ภายใต้การดูแลของสำนักชลประทานที่ 1 (พระราชดำริเมื่อ 4 มีนาคม 2519 ประเภทโครงการในพระราชดำริโดยตรง ก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. 2520 – 2521 เว็บไซต์กรมชลประทาน <http://kromchol.rid.go.th>) ฉะนั้นพื้นที่ของตำบลสหกรณ์จึงเป็นพื้นที่ที่ได้รับการสนับสนุนส่งเสริม และทดลองทำการเกษตรด้านต่างๆ ทั้งการส่งเสริมการปลูกข้าวนาปี นาปรัง (นาแล้ง) รวมไปถึงพืช เศรษฐกิจอื่นๆ อยู่เสมอเช่น ถั่วลิสง ข้าวโพด งามาเสมอในขณะนั้นและยังเป็นพื้นที่ที่ส่งข้าวพันธุ์ดีเข้า ประกวดในโครงการจัดประกวดพันธุ์ข้าวพันธุ์ดีของจังหวัดเชียงใหม่⁶ อีกด้วย

ในขณะที่การส่งเสริมการเกษตรในพื้นที่ตำบลห้วยทราย อำเภอสันกำแพง ใน แผนพัฒนาจังหวัดฉบับดังกล่าวมีโครงการที่ว่าด้วยการส่งเสริมการเพาะปลูกพืชมีเพียง 2 โครงการ คือ หนึ่งโครงการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวซึ่งเป็นโครงการที่มุ่งให้ประชาชนนำพันธุ์ข้าวพื้นเมือง มาแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวที่เป็นพันธุ์ส่งเสริม (ข้าว กข.) ซึ่งทำการวิจัยพัฒนาสายพันธุ์แล้วโดยกรมการข้าว โครงการ ดังกล่าวดำเนินการระหว่างเดือนพฤษภาคม – ธันวาคม พ.ศ. 2528 โดยได้ตั้งเป้าหมายให้ชาวนา เปลี่ยนพันธุ์ข้าวในฤดูกาลปี 2528 จำนวน 16 ตันและเพิ่มปริมาณขึ้นเป็น 1,600 ตัน ในฤดูกาลปี พ.ศ. 2529 ซึ่งจะทำให้สามารถขยายพื้นที่ปลูกข้าวพันธุ์ส่งเสริมให้เพิ่มขึ้นทั้งจังหวัดเชียงใหม่ใน ฤดูกาลเพาะปลูกปี พ.ศ. 2529 เป็นจำนวนอย่างน้อย 48,000 ไร่ สอดคล้องกับงานศึกษาของ รัตนพรที่ศึกษาจากเอกสารของชาวต่างประเทศพบว่าภาคเหนือบางแห่งได้ปลูกข้าวได้สองฤดู คือ นาปี/ นาปรังมาเป็นเวลานานแล้ว โดยมักปลูกข้าวนาปรังพันธุ์พื้นเมือง ต่อมารัฐได้สนับสนุน เทคโนโลยีในการเพาะปลูกใหม่ พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกในฤดูแล้งและระบบชลประทาน ทำให้การปลูกข้าวสองครั้งแพร่หลายทั่วภาคเหนือ ทำให้มีการใช้พื้นที่เพาะปลูกเข้มข้นขึ้น (รัตนพร เศรษฐกุล, 2530)

นอกจากนั้นแล้วโครงการส่งเสริมการเพาะปลูกที่แผนพัฒนามุ่งส่งเสริมในพื้นที่ตำบล ห้วยทราย อำเภอสันกำแพงอีกโครงการหนึ่ง คือโครงการส่งเสริมการปลูกพืชยืนต้นแบบสวนหลัง บ้านกล่าวคือ สนับสนุนให้มีการปลูกลำไย มะม่วง ลิ้นจี่ มะนาว ขนุนและพืชสวนครัวโดยเฉพาะ

⁶ มีวัตถุประสงค์ของโครงการคือส่งเสริมการเพิ่มผลผลิตข้าว และเป็นตัวอย่างแก่คนในชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงเพื่อส่งเสริมให้ปริมาณ ผลผลิตข้าวในพื้นที่เพิ่มขึ้นร้อยละ 3 ในฤดูกาลต่อไป

พืชผักสวนครัวที่มีวิตามินสูง ในฐานะพืชผักสวนครัวสำหรับการบริโภคภายในครัวเรือนเท่านั้น⁷ ในขณะที่โครงการปลูกผักสวนครัวที่ดำเนินการในพื้นที่ตำบลห้วยทรายโดยตรงเป็นโครงการที่จังหวัดตั้งงบประมาณดำเนินการสำหรับครัวครัว 1,600 ครัวเรือนทั้งจังหวัดไว้เพียง 24,000 บาท โครงการดังกล่าวเป็นโครงการระยะสั้นมีระยะเวลาในการดำเนินการ 1 ปีคือระหว่างเดือนตุลาคม พ.ศ. 2527 – เดือนกันยายน พ.ศ. 2528 มีเป้าหมายให้ครัวเรือนที่ดำเนินโครงการสามารถลดรายจ่ายในการซื้อพืชผักบริโภค 100 บาทต่อ 1 ปี โครงการทั้งหลายที่ดำเนินการในพื้นที่อำเภอสันกำแพงในช่วงปีนี้เป็นโครงการที่สนับสนุนการทำการเกษตรในเบื้องต้นเท่านั้น มิได้เป็นการส่งเสริมการเกษตรขนาดใหญ่ที่จะมุ่งเน้นให้อำเภอสันกำแพงเป็นพื้นที่เพาะปลูกพืชเชิงพาณิชย์แต่อย่างใด

จนในปลายทศวรรษที่ 2520 จึงได้มีโครงการสร้างเขื่อนแม่กวงอุดมธาราขึ้น เขื่อนก่อสร้างแล้วเสร็จและกักเก็บน้ำใน พ.ศ. 2530 เขื่อนแม่กวงอุดมธาราเป็นที่สำคัญประการหนึ่งซึ่งสร้างความเปลี่ยนแปลงต่อภาคการเกษตรของบ้านห้อมเป็นอย่างมาก จากข้อมูลการสัมภาษณ์ในบ้านห้อมพบว่าภายหลังจากการสร้างเขื่อนแล้วสามารถทำการเพาะปลูกข้าวนาปรังและพืชพาณิชย์ชนิดต่างๆ ได้มากขึ้น โดยพืชพาณิชย์ที่ปลูกและมีความสำคัญคือในขณะนั้นคือพริกหนุ่มพันธุ์ “ขาวสันกำแพง”

พริกหนุ่มพันธุ์ที่ชาวบ้านปลูกนี้เป็นพืชพันธุ์พื้นเมืองที่ชาวบ้านสามารถผลิตเมล็ดพันธุ์และคัดสายพันธุ์ได้เอง กล่าวคือในระหว่างการปลูกเกษตรกรจะคัดต้นที่มีลักษณะลำต้นดีและให้ผลผลิตสูงไว้ทำพันธุ์รุ่นต่อไปโดยการผูกเศษผ้าไว้เป็นสัญลักษณ์ สะท้อนให้เห็นถึงความสามารถของเกษตรกรแต่เดิมที่สามารถจัดการคัดสรรสายพันธุ์พืชที่เพาะปลูกเองได้ ฤดูกาลในการปลูกพริกพันธุ์นี้จะอยู่ในช่วงระหว่างเดือนตุลาคมถึงเดือนมกราคม เป็นระยะเวลาประมาณ 4 เดือน เมื่อพริกให้ผลผลิตจะสามารถเก็บเกี่ยวได้ทุก ๆ 15 วัน สร้างรายได้ระหว่าง 20,000 – 50,000 บาทต่อไร่โดยผู้ปลูกพริกมักจะแบ่งพื้นที่ปลูกพริกจากที่นา จากการสัมภาษณ์ป้านวล (สัมภาษณ์ป้านวล, มีนาคม 2553) ผู้ที่เคยปลูกพริกได้ข้อมูลว่าโดยเฉลี่ยแล้วในแต่ละรุ่นจะเพาะกล้าพันธุ์พริกเตรียมไว้ประมาณ 5,000 ต้นต่อที่ดิน 1 ไร่ ผลผลิตพริกจะมากน้อยต่างกันไปในแต่ละปี ป้านวลกล่าวว่าในบางปีปลูกพริกในพื้นที่ 3 ไร่ ให้ผลผลิตต่อครั้ง (15 วัน) ถึง 4,000 กิโลกรัม ต้องจ้างแรงงานหรือเอามือกันราว 30 – 40 คนในการเก็บ ซึ่งในสมัยนั้น พ.ศ. 2530 – 2540 ค่าจ้างในการทำงานในภาคเกษตรเช่นการเก็บพริกจะอยู่ที่ 100 บาทต่อวัน รายได้ที่ ป้านวลได้จากพริกในแต่ละปีจะอยู่ระหว่าง 60,000 ถึง 170,000 บาท ต่อพริกหนึ่งรุ่น ในขณะที่ต้นทุนจะอยู่ราว 20,000 บาท แบ่งเป็นค่าเช่า

⁷ โครงการนี้มีการเตรียมกิ่งพันธุ์พืชขึ้นต้นไว้เป็นจำนวนไม่มากเมื่อเทียบกับพื้นที่ดำเนินการที่ดำเนินการทั้งจังหวัด กล่าวคือจัดเตรียมกล้าพันธุ์ลำไย มะม่วง และลิ้นจี่ไว้ 1,200 ต้น กับกล้าพันธุ์มะนาว และขนุนอีกอย่างละเพียง 1,000 ต้นเท่านั้น (คณะกรรมการจังหวัดเชียงใหม่, 2528)

ที่ดินไร่ละ 4,000 บาทต่อปี จำนวน 3 ไร่ และต้นทุนค่าปุ๋ยและยาฆ่าแมลงประมาณ 7,000 – 8,000 บาทต่อรุ่น

แต่เนื่องจากต้นทุนที่สูงขึ้นและมักผันผวน เช่น ราคาปุ๋ยซึ่งเคยมีราคาเพียงกระสอบละ 350 บาท แต่ปัจจุบันราคาเฉลี่ยอยู่ที่กระสอบละ 750 บาท และเคยราคาขยับสูงถึงกว่ากระสอบละ 1,000 บาท ที่สำคัญคือปริมาณยาฆ่าแมลงที่ต้องเพิ่มปริมาณการใช้มากขึ้นเรื่อยๆ เนื่องจากปัญหาศัตรูพืช ป่านวลกล่าวว่า

“ใส่ยาจนคนใส่เกือบจะตาย แต่แมลงยังเป็นอะหยัง สายหัวดึกๆ”

(สัมภาษณ์ป่านวล, มีนาคม 2553)

จึงทำให้ปัจจุบันเกษตรกรคนในบ้านหม้อเลิกการปลูกพริกโดยสิ้นเชิง ไม่เห็นภาพการใช้แรงงานในการเก็บถึง 30 – 40 คนในการเก็บพริกอีกต่อไป และเหตุผลอีกประการหนึ่งก็เพราะมีพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่เข้ามาขยายการปลูกในหมู่บ้านบ้านหม้อในราวปี พ.ศ. 2540 คนในหมู่บ้านหม้อก็หันมาปลูกกุหลาบตัดดอกโดยมีคนในชุมชนชื่อ นายเจริญ (นามสมมติ ปัจจุบันย้ายออกจากชุมชน) เป็นผู้ส่งเสริมการปลูกและรับซื้อผลผลิตทั้งหมด แต่การปลูกกุหลาบเป็นงานที่ใช้แรงงานในการดูแลรักษารวมถึงการเก็บเกี่ยวมาก เกษตรกรต้องทำงานเกือบเต็มเวลาในการดูแลต้นกุหลาบและตัดดอกกุหลาบเพื่อส่งให้นายเจริญซึ่งทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางรับซื้อดอกกุหลาบจากคนในชุมชน นอกจากนั้นการปลูกกุหลาบยังมีต้นทุนสูงทั้งค่าปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืชสูงยิ่งกว่าการปลูกพริกเพราะประสบปัญหาเพลี้ยกัดกินใบและดอกจนในที่สุดเกษตรกรในบ้านหม้อก็ทยอยกันเลิกปลูกกุหลาบไปในที่สุด เมื่อผู้ศึกษาสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลที่เคยมีประสบการณ์ปลูกกุหลาบถึงกับกล่าวในเชิงที่เล่นที่จริงว่า “กุหลาบ – กุหลาบ”^{8,9}

ราวปี พ.ศ. 2545 ได้มีนายหน้าส่งเสริมการปลูกมันฝรั่งของบริษัทฟริโต-เลย์เข้ามาส่งเสริมการปลูกมันฝรั่งแบบพันธสัญญาซึ่งเกษตรกรในบ้านหม้อให้ความสนใจปลูกมันฝรั่งและตัดสินใจปลูกเป็นจำนวนมาก เกษตรกรหลายรายยอมลงทุนซื้อทรายมาผสมในดินนาของตนเพื่อให้ดินเหนียวในดินกลายเป็นดินร่วนปนทรายซึ่งเหมาะกับการเจริญเติบโตของมันฝรั่ง แต่ปลูกได้เพียงฤดูกาลเดียวก็ไม่ประสบความสำเร็จ เนื่องจากคนในชุมชนยังไม่มีความรู้ในการจัดการดูแลรักษา ประกอบกับเกิดฝนตกหนักจนน้ำท่วมขังในแปลงปลูกก่อนการเก็บเกี่ยวเป็นผลให้ผลผลิต

⁸ หลาบ คำเมือง แปลว่าเห็ดหรือขยา

⁹ ปัจจุบันนายเจริญได้ย้ายออกไปจากชุมชนบ้านหม้อแล้ว จากคำสัมภาษณ์ผู้ให้สัมภาษณ์กล่าวว่า “เป็นไปเป็นป้อเลี้ยงที่อื่นแล้ว” เนื่องจากผู้ให้สัมภาษณ์ยังคงได้ข่าวคราวจากญาติของนายเจริญว่าเขาดำเนินธุรกิจการปลูกกุหลาบอยู่ที่อื่น

เสียหายไม่สามารถส่งขายให้บริษัทได้ ทำให้ทั้งบริษัทและคนในชุมชนต่างก็ต้องขาดทุนจากการปลูกมันฝรั่งในครั้งดังกล่าวเนื่องจากชาวบ้านก็ขึ้นกรานที่จะไม่จำต้นทุนค่าหัวมันคืนแก่บริษัท และต้องนำหัวมันฝรั่งที่ไม่ได้มาตรฐานของบริษัทมาแปรรูปเป็นมันฝรั่งทอดกรอบ ทั้งสำหรับขาย และทั้งสำหรับแจกในงานปอยหลวงของหมู่บ้านซึ่งจัดขึ้นช่วงเดียวกันในปี พ.ศ. 2545

“ล้มกันตึงสองฟ้ายถ้าปีนั้นบ่มีงานปอยหลวงก็บ่สู้จะยะอย่างใด -- บ่เอาแล้วมันอะลู¹⁰ มันอะละ”¹¹ (สัมภาษณ์น้ำหอม, พี่ฝน, พี่มะลิ)

นับจากนั้นในบ้านหม้อก็ไม่ได้มีการปลูกพืชพาณิชย์ขนาดใหญ่อีกจึงกล่าวได้ว่ามันฝรั่งเป็นพืชพาณิชย์ที่ปลูกอย่างแพร่หลายชนิดสุดท้ายของบ้านหม้อ

2.2.1.3 ช่วงการปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว พ.ศ. 2545 – ปัจจุบัน

การปลูกมันฝรั่งถือเป็นการปลูกพืชพาณิชย์อย่างเข้มข้นชนิดสุดท้ายของคนส่วนใหญ่ในบ้านหม้อ เนื่องจากในช่วงเดียวกันนั้นการขยายตัวของงานนอกภาคการเกษตรโดยเฉพาะการผลิตสินค้าหัตถกรรมไม้มะม่วงขยายตัวอย่างมากในชุมชนและได้ดึงดูดแรงงานไว้ที่ดินในภาคเกษตรที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก (โปรดดูตัวเลขแสดงอัตราการถือครองที่ดินในภาคผนวก ก.) ให้เข้ามาสู่การผลิตภาคหัตถกรรม ทำให้ปัจจุบันในหมู่บ้านบ้านหม้อไม่มีการปลูกพืชพาณิชย์อย่างเข้มข้นอีกต่อไป และตัวเลขของการประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรที่สูงกว่าในภาคการเกษตรอย่างมาก

จากการสำรวจข้อมูลพบว่าแม้จะมีปลูกข้าวเพื่อขายอย่างเข้มข้นทั้งนาปีและนาปรังในแปลงนาขนาดใหญ่ แต่ในจำนวนผู้ทำนาส่วนใหญ่ของบ้านหม้อเป็นการทำนาเพื่อให้ได้ข้าวสำหรับบริโภคภายในครัวเรือนในหนึ่งปี แล้วจึงแบ่งส่วนที่เหลือออกขาย พบว่าจากครัวเรือนที่ทำการสำรวจ 60 ราย มีผู้ทำนาจำนวน 15 รายนั้น (ร้อยละ 25 ของการสำรวจ) ซึ่งในจำนวนนี้มีครัวเรือนที่ทำนาในฐานะพืชพาณิชย์เพื่อขายอย่างเดียวเพียง 4 ราย ในขณะที่ครัวเรือนที่ทำนาร่วมกับประกอบอาชีพอื่นๆ ควบคู่ไปด้วยมีถึง 11 ราย (ร้อยละ 6.6 ของครัวเรือนที่ทำนา, และร้อยละ 18.3 ของครัวเรือนที่ทำการสำรวจ ตามลำดับ) ซึ่งกรณีหลังจำนวน 11 ครัวเรือนนั้นเป็นการปลูกข้าวบริโภคในครัวเรือนแล้วจึงแบ่งขาย ดังที่ปรากฏในตารางที่ 2.3

¹⁰ มันอะลู คำเมือง แปลว่า มันฝรั่ง

¹¹ อะละ คำเมือง คำอุทาน

ตารางที่ 2.3 แสดงลักษณะการทำนาของบ้านหม้อปัจจุบัน

ลักษณะการทำนา	จำนวน (ครัวเรือน)	ร้อยละ
1. ทำนา + หักถดถอย	9	56.25
2. ทำนาอย่างเดียว	4	25
3. ทำนา + งานนอกภาคหัตถกรรม	3	18.75
รวม	16	100

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจกลุ่มตัวอย่างครัวเรือน 60 ครัวเรือน. โครงการวิจัยการเปลี่ยนแปลงชนบทและนโยบายสาธารณะ (นสร.). สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. มีนาคม – เมษายน 2553

นอกจากนี้ยังพบว่าความต้องการในที่ดินเกษตรและรูปแบบของการเช่าที่ดินเกษตรในบ้านหม้อก็มีความเปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือในช่วงของการปลูกพืชพาณิชย์อย่างเข้มข้นนั้นราคาค่าเช่าที่ดินเกษตรมีอัตราที่สูงมากถึงราคาไร่ละ 4,000 บาทต่อปี ในขณะที่ปัจจุบันพบว่าอัตราค่าเช่าที่ดินในหมู่บ้านบ้านหม้อลดลงเหลือเพียงราคาข้าวเปลือก 10 ถึง ต่อ 1 ไร่ ต่อ 1 ปี ซึ่งเมื่อคิดราคาเป็นเงินสด (ในอัตราราคาข้าวเปลือกปี พ.ศ. 2553) แล้วจะมีอัตราค่าเช่าราว 1,000 – 1,500 บาท ต่อไร่ต่อปีเท่านั้น แสดงให้เห็นว่าปัจจุบันที่ดินเกษตรเป็นปัจจัยการผลิตที่มีได้มีราคาสูงหรือเป็นที่ต้องการมากดังเช่นในช่วงของการปลูกพืชพาณิชย์เพื่อขายเป็นอาชีพหลัก

สอดคล้องกับข้อมูลพื้นฐานในงานศึกษาของกนกพร ดิบุรี (กนกพร ดิบุรี, 2542: 46) ซึ่งทำการศึกษาการรับจ้างเหมาช่วงในพื้นที่อำเภอสันกำแพงเช่นเดียวกัน กนกพรกล่าวถึงการขาดแคลนแรงงานในภาคการเกษตรในเขตพื้นที่อำเภอสันกำแพงช่วงก่อนปี พ.ศ. 2540 ซึ่งเป็นช่วงของการเติบโตทางเศรษฐกิจในยุค “ฟองสบู่” และการขยายตัวของอาชีพนอกภาคการเกษตรในเมือง โดยเฉพาะการขยายตัวของธุรกิจอสังหาริมทรัพย์และการก่อสร้าง การดึงดูดแรงงานในชนบทเข้าสู่เมืองในขณะนั้นเป็นผลให้ชนบทสันกำแพงขาดแรงงานในการทำเกษตร ฉะนั้นช่วงที่เศรษฐกิจเฟื่องฟูก่อนวิกฤติเศรษฐกิจระหว่างปี พ.ศ. 2532 – พ.ศ. 2539 ระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานในการปักดำหรือ “การเอามือ” ก็ค่อยๆ เปลี่ยนมาเป็นการจ้างเหมาปักดำในอัตราไร่ละ 500 บาทแทน นอกจากนี้อัตราค่าเช่าที่นาที่เคยแบ่งผลผลิตคนละครึ่งระหว่างเจ้าของที่นาและผู้เช่าที่นา หรือที่เรียกในภาคเหนือว่าระบบ “ผ่ากึ่ง” ก็เปลี่ยนไปเพราะค่าเช่าที่นาได้ลดต่ำลง เจ้าของที่ดินลดค่าเช่าเหลือเพียงข้าวเปลือก 10 ถึงต่อไร่ต่อหนึ่งปีการผลิตเท่านั้นโดยไม่คิดค่าเช่าจากการเพาะปลูกอื่นนอกฤดูการนาปีหรือการปลูกพืช “หลังนา” ทุกประเภท นอกจากนี้ค่าจ้างรายวันในภาคเกษตรที่โดยเฉพาะ

การปักคานา (ซึ่งเป็นช่วงที่ต้องระดมแรงงานอย่างเข้มข้นในเวลาจำกัดจึงกำหนดค่าแรงเป็นอัตราต่อไร่ไว้สูง – ผู้เขียน) ค่าแรงก็ขยับขึ้นจากวันละ 80 บาท เป็นวันละ 100 บาท และ 120 บาท ตามลำดับ สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงในภาคการเกษตรที่เกิดขึ้นในบ้านหม้อซึ่งอยู่ในเขตอำเภอเดียวกัน กระแสการสร้างแรงจูงใจในการผลิตในภาคการเกษตรและการใช้ที่ดินในภาคการเกษตรผ่านการลดค่าเช่าที่ดินและเพิ่มค่าจ้างแรงงานในภาคเกษตรจึงเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดในพื้นที่อำเภอสันกำแพง ในกรณีของบ้านหม้อปัจจุบัน (พ.ศ. 2553) ค่าเช่าที่ดินจึงมีราคาเพียงมูลค่าข้าวเปลือก 10 ถึง ต่อ 1 ไร่ และค่าแรงในภาคเกษตรมีอัตราอยู่ที่ 200 บาทต่อวัน

ตัวอย่างของความเปลี่ยนแปลงในการผลิตภาคเกษตรกรรมของบ้านหม้อ สามารถดูได้จากขนาดการเช่าที่ดินและวัตถุประสงค์ในการเช่าที่ดินบ้านหม้อ ในตารางที่ 2.4

ตารางที่ 2.4 แสดงขนาดและวัตถุประสงค์ในการเช่าที่ดินของผู้ไม่มีที่ดินเกษตร

ขนาดการเช่า ที่ดินเกษตร	อาชีพ	อายุ (ปี)	พื้นที่เกษตร เช่า	รายได้เฉลี่ย (บาท/ปี)	วัตถุประสงค์การ เช่าที่ดิน
1 ไร่ – 10 ไร่	ทำนา/ รับจ้างเกี่ยวไม้	40	4 ไร่	96,000	เช่าทำนา
	ทำนา/ รับจ้างทั่วไป	58	4 ไร่	86,300	เช่าทำนา
	ทำนา / ของที่ระลึก จากไม้ไผ่	49	4 ไร่	41,300	เช่าทำนา
	ทำนา/ ตักตักชาวเขา/ โรงงานกลึงไม้มะม่วง ขนาดเล็ก	64	7 ไร่	130,000	เช่าทำนา
11 ไร่ – 30 ไร่	ทำนา / รปภ.	62	20 ไร่	290,000	เช่าทำนา
	ทำนาอย่างเดียว	52	20 ไร่	162,200	เช่าทำนา
	ทำนา/ รับจ้างเกี่ยวไม้	44	22 ไร่	180,000	เช่าทำนา
30 ไร่ขึ้นไป	ทำนาอย่างเดียว	54	35 ไร่	186,000	เช่าทำนา

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจกลุ่มตัวอย่างครัวเรือน 60 ครัวเรือน. โครงการวิจัยการเปลี่ยนแปลงชนบทและนโยบายสาธารณะ (นสธ.). สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, มีนาคม – เมษายน 2553.

จากตารางจะเห็นได้ว่าวัตถุประสงค์ในการเช่าที่ดินของบ้านหม้อเป็นไปเพื่อการทำนาปลูกข้าวเพียงอย่างเดียวเท่านั้นไม่มีการเช่าเพื่อปลูกพืชพาณิชย์ชนิดอื่นๆ เหมือนช่วงของการปลูกพืชพาณิชย์ที่ผ่านมา จากตารางจะเห็นว่าผู้ที่ไม่มีที่ดินเกษตรเป็นของตนเองเลยจะเช่าที่นาอย่างน้อย

4 ไร่เพื่อทำนา เนื่องจากผลผลิตข้าวเปลือกเฉลี่ยของบ้านหม้อค่อนข้างต่ำ ผลผลิตข้าวเปลือกของบ้านหม้อโดยเฉลี่ยที่ผลิตได้เพียงราว 70 ถึงต่อไร่เท่านั้น ดังนั้นการปลูกข้าวสำหรับผู้ไร่ที่ดินเพื่อให้มีข้าวพอเพียงในการบริโภคตลอดปีและเหลือพอที่จะแบ่งจ่ายค่าเช่าที่นาจึงต้องเช่าที่ดินทำนาอย่างน้อย 4 ไร่ สำหรับการทำนาเพื่อขายก็พบว่าผู้ที่ไม่มียี่ดดินเกษตรเป็นของตนเองเลยเช่าที่นาเพื่อปลูกข้าวเพื่อขายเป็นหลักในที่ดินขนาดใหญ่ถึง 20 - 35 ไร่ แสดงให้เห็นการที่เจ้าของที่ดินเกษตรซึ่งผันตัวเองสู่การประกอบอาชีพนอกภาคการเกษตรเป็นจำนวนมากปล่อยที่ดินเช่า เปิดโอกาสให้เกษตรกรไร่ที่ดินที่ทำนาเพื่อขายสามารถเข้าไปเช่าทำประโยชน์จากที่นาได้ในอัตราค่าเช่าที่ลดต่ำลงเนื่องจากความเปลี่ยนแปลงของการผลิตในภาคการเกษตรและการขยายตัวของงานในภาคการเกษตร ดังสามารถดูตัวอย่างรายละเอียดของผู้ให้เช่าที่ดินได้ในตารางที่ 2.5

ตารางที่ 2.5 แสดงขนาดการให้เช่าที่ดินและรายละเอียดของผู้มีที่ดินเกษตรให้เช่า

ขนาดการถือครองที่ดิน	อาชีพ	อายุ (ปี)	พื้นที่เกษตรของตนเอง	พื้นที่ให้เช่า	รายได้เฉลี่ย (บาท/ปี)
1 ไร่ – 5 ไร่	ค้าขาย (ขนมจีนน้ำเงี้ยว)	51	1 ไร่	1 ไร่	36,000
	ผลิตหัตถกรรมตุ๊กตาชาวเขา, ของที่ระลึก (รายดั้งเดิม)	59	1 ไร่	1 ไร่	700,000
	พยาบาล	28	2 ไร่ 2 งาน	2 ไร่ 2 งาน	300,000
	เจ้าของโรงงานกลึงไม้มะม่วงขนาดกลาง (ลูกจ้าง 8 คน)	54	3 ไร่	3 ไร่	120,000
5 ไร่ ขึ้นไป	เจ้าของโรงงานเคียน ไม้มะม่วงขนาดกลาง	53	12 ไร่	7 ไร่	120,000
	เจ้าของโรงงานไม้มะม่วงขนาดใหญ่	45	15 ไร่	8 ไร่	480,000

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจกลุ่มตัวอย่างครัวเรือน 60 ครัวเรือน, โครงการวิจัยการเปลี่ยนแปลงชนบทและนโยบายสาธารณะ (นสร.), สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, มีนาคม – เมษายน 2553.

จากตารางที่ 2.5 แสดงให้เห็นรายละเอียดของผู้ให้เช่าที่ดินว่า ผู้ให้เช่าที่มีที่ดินขนาดใหญ่สามารถผันตัวเองไปสู่อาชีพนอกภาคการเกษตร เช่น เจ้าของโรงงานไม้มะม่วง กล่าวคือ

นอกเหนือจากกรณีของ นส. วรรณ (นามสมมติ อาชีพขายขนมจีน) และ นส. มัตติกา (นามสมมติ อาชีพพยาบาล)¹² แล้ว พบว่าเจ้าของที่ดินให้เช่าส่วนใหญ่เป็นผู้ประกอบกิจการซึ่งมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจนอกภาคการเกษตรของบ้านหม้อ ไม่ว่าจะเป็นหัตถกรรมของที่ระลึก (ครัวเรือนนางบัว อายุ 59 ปี) หรือเจ้าของโรงงานหัตถกรรมไม้มะม่วงขนาดกลางและขนาดใหญ่ เช่น น้ำเลี่ยน และ นายนก อบต. นคร แสดงให้เห็นว่าการถือครองที่ดินเกษตรเป็นรากฐานหรือปัจจัยทางเศรษฐกิจที่สำคัญในการก่อร่างสร้างตัวเป็นเจ้าของโรงงานหัตถกรรม

ในขณะเดียวกันกับที่ภาคการเกษตรของบ้านหม้อเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะการลดความสำคัญของการเพาะปลูกพืชพาณิชย์อย่างเข้มข้นในช่วงหลังปี พ.ศ. 2545 ลงนั้น อาชีพนอกภาคการเกษตรในบ้านหม้อก็มีความเปลี่ยนแปลงไปเช่นกัน โดยเฉพาะการขยายตัวของงานทางด้านหัตถกรรมซึ่งมีประวัติของการผลิตหัตถกรรมควบคู่ไปกับการผลิตในภาคการเกษตรมาเป็นเวลานาน โดยจำแนกพัฒนาการของการผลิตหัตถกรรมและหัตถอุตสาหกรรมของบ้านหม้อได้ดังนี้

2.3 พัฒนาการทางด้านหัตถกรรมและการเกิดขึ้นของระบบหัตถอุตสาหกรรมในบ้านหม้อ

ในขณะที่การทำการเกษตรเชิงพาณิชย์ในบ้านหม้อประสบปัญหาและลดความสำคัญลงช่วงหลัง พ.ศ. 2545 ในขณะเดียวกันการผลิตสินค้าหัตถกรรมที่ระลึกในเชิงอุตสาหกรรมกลับขยายตัวขึ้นโดยเฉพาะสินค้าหัตถอุตสาหกรรมจากไม้มะม่วง เนื่องจากบ้านหม้อมีประวัติศาสตร์ในการเป็นพื้นที่ผลิตสินค้าหัตถกรรมมาเป็นเวลานานนับตั้งแต่การผลิตภาชนะเครื่องปั้นดินเผา จนถึงการผลิตสินค้าหัตถกรรมของที่ระลึกซึ่งสัมพันธ์กับการขยายตัวด้านการท่องเที่ยวของจังหวัดเชียงใหม่ ชื่อเสียงของเมืองเชียงใหม่ในฐานะเมืองที่งดงามด้วยศิลปวัฒนธรรมและแหล่งท่องเที่ยวตามธรรมชาตินั้นถูกสร้างขึ้นเป็นเวลานานแล้วอย่างน้อยนับย้อนกลับไปได้ตั้งแต่สมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม ในพ.ศ. 2482 ที่เรียกกันว่า “ถิ่นไทยงาม” เนื่องจากเป็นดินแดนแห่งสาวงาม ดอกไม้สวย อากาศดี ผู้คนมีความอ่อนหวาน ภาพลักษณ์ดังกล่าวถูกดักย้าและประชาสัมพันธ์ไปให้เป็นที่รับรู้ในวงกว้าง เช่น ผ่านการจัดการประกวดนางสาวถิ่นไทยงาม นางสาวเชียงใหม่ และนางสาวลำปาง แม้แต่ร้านขายของที่ระลึกในเชียงใหม่และลำพูนก็มักจะจ้างสาวงามให้มาเป็นพนักงานขายของหน้าร้านเท่ากับเป็นการประชาสัมพันธ์ของความเป็นถิ่นไทยงาม โดยที่ในทศวรรษ 2490 นักท่องเที่ยวที่เดินทางมาเที่ยวในจังหวัดเชียงใหม่ส่วนใหญ่มักเป็นนักท่องเที่ยวชาวไทยซึ่งนิยมเดินทางมาท่องเที่ยวในเทศกาลสงกรานต์ (สร้อยดี อ่องสกุล, 2552: 596)

¹² กรณี นส.วรรณ (อายุ 51 ปี) ประกอบอาชีพขายขนมจีนน้ำเงี้ยวในตลาดของหมู่บ้าน เนื่องจาก นส.วรรณ ไม่สามารถทำนาเอง ไหวจึงได้ปล่อยที่ดินให้เช่า กรณีของ นส.มัตติกา (อายุ 28 ปี) ประกอบอาชีพพยาบาลแม้มีที่นา 2 ไร่ 2 งานเป็นของครัวเรือนแต่ก็ไม่สามารถทำนาได้จึงให้เช่าที่นา เช่นเดียวกัน

ต่อมาในสมัยการพัฒนภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ (และสังคมแห่งชาติ) ในต้นทศวรรษ 2500 ภาครัฐก็ดำเนินการส่งเสริมการท่องเที่ยวอย่างเป็นทางการ นับแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504 – พ.ศ. 2509) รัฐบาลในขณะนั้นได้ส่งเสริมการท่องเที่ยวของเชียงใหม่โดยผ่านการจัดตั้งองค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (อศท.) ในปี พ.ศ. 2502 เพื่อมุ่งหารายได้เข้าประเทศจากธุรกิจการท่องเที่ยว โดยได้ตั้งสำนักงานส่วนภูมิภาคแห่งแรกขององค์การ ที่จังหวัดเชียงใหม่และดำเนินโครงการกระตุ้นการท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงใหม่และมุ่งให้จังหวัดเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวของกลุ่มจังหวัดในภาคเหนือตอนบน พัฒนาการของการท่องเที่ยวจังหวัดเชียงใหม่ยังพัฒนาเพิ่มขึ้นสอดคล้องกับการขยายตัวของเส้นทางคมนาคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังการก่อสร้างสร้างถนนหุบเปอร์ไฮเวย์เชียงใหม่ – ลำปาง (ทางหลวงหมายเลข 11) แล้วเสร็จ ใน พ.ศ. 2511 ทำให้การคมนาคมโดยรถยนต์จากกรุงเทพฯ ถึงจังหวัดเชียงใหม่ทำได้โดยสะดวกและรวดเร็วขึ้น ทั้งยังช่วยร่นระยะในการเดินทางเมื่อเทียบกับเส้นทางเดิมที่ต้องผ่านอำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน โดยร่นระยะทางลงถึง 180 กิโลเมตร (สรวิชาติ อ่องสกุล, เรื่องเดิม: 598) นอกจากนี้การยกระดับพัฒนาสนามบินเชียงใหม่ให้เป็นสนามบินนานาชาติ ใน พ.ศ. 2513 ยังช่วยอำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยว โดยเฉพาะนักท่องเที่ยวต่างชาติที่จะเดินทางมาเที่ยวจังหวัดเชียงใหม่ นอกจากนี้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2510 – พ.ศ. 2514) และฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2515 – พ.ศ. 2519) ระบุให้เชียงใหม่เป็นเมืองหลักของการท่องเที่ยวภาคเหนือซึ่งในช่วงนั้นทางราชการมักจะจัดสัมมนาในระดับชาติและระดับนานาชาติที่เชียงใหม่เป็นประจำ (เวียงรัฐ เนติโพธิ์, 2552: 38) ทำให้เมืองเชียงใหม่และพื้นที่ใกล้เคียงกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวไทย

ในปี พ.ศ. 2522 รัฐบาลได้ยกฐานะองค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (อศท.) ขึ้นเป็นการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) ภารกิจคือทำหน้าที่ส่งเสริมการท่องเที่ยวอย่างเต็มที่ ในช่วงสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ใน พ.ศ. 2525 โดยได้ทำการประชาสัมพันธ์ให้นักท่องเที่ยวเดินทางมาเที่ยวต่อที่ จังหวัดเชียงใหม่ ทำให้กิจการการท่องเที่ยว เช่น กิจการโรงแรม กิจการรถทัวร์ ร้านอาหาร ร้านขายของที่ระลึกซึ่งเป็นผลงานหัตถกรรม เช่น การทำเครื่องเงิน เครื่องเงิน แกะสลักไม้ การทอผ้า การทำร่ม ฯลฯ เป็นไปอย่างคึกคักและขยายตัวมากขึ้น

พื้นที่อำเภอสันกำแพงอยู่ห่างจากเมืองเชียงใหม่เพียง 15 กิโลเมตร โดยทางหลวงสายเชียงใหม่ – สันกำแพง¹³ พื้นที่อำเภอสันกำแพงมีความพร้อมในการเป็นแหล่งรองรับการท่องเที่ยวที่ขยายตัว เนื่องจากเป็นแหล่งผลิตสินค้าหัตถกรรมซึ่งสามารถเป็นของที่ระลึกรองรับการขยายตัว

¹³ ทางหลวงหมายเลข 1006 สร้างในปี พ.ศ. 2527 ด้วยงบประมาณ 200 ล้านบาท (สรวิชาติ อ่องสกุล, 2552)

ของการท่องเที่ยว กล่าวคือนับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2460 สันกำแพงมีร้านขายสินค้าพื้นเมืองอันมีเอกลักษณ์ เช่น ร้านขายผ้าฝ้ายทอมือ เช่น “ร้านพรหมชนะ” “ร้านชินวัตร” และร้าน “เพ็ชรกุล” ต่อมาเมื่อการท่องเที่ยวเชียงใหม่และสันกำแพงขยายตัวนับตั้งแต่ พ.ศ. 2490 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปลายทศวรรษ 2510 อำเภอสันกำแพงนอกจากเป็นแหล่งท่องเที่ยวแล้วก็ได้กลายมาเป็นแหล่งผลิตสินค้าหัตถกรรมของที่ระลึกที่สำคัญ และมีชื่อเสียงมากจนภายหลังธุรกิจสินค้าหัตถกรรมในเมืองเชียงใหม่ได้ขยายตัวออกมาสู่ย่าน ถนนเชียงใหม่ – สันกำแพง ซึ่งมีเส้นทางกว้างขวางและเป็นเส้นทางท่องเที่ยวที่สำคัญ นับตั้งแต่ พ.ศ. 2518 และเจริญเติบโตตามลำดับ ส่งผลให้ธุรกิจหัตถกรรมเดิมในย่านตัวเมือง คือย่าน ถนนวัวลาย – นันทาราม ชบเซาหลงโดยเฉพาะหลัง พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา (สรัสวดี อ๋องสกุล, อ้างแล้ว: 580)

ปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่งเนื่องจากสินค้าที่ระลึกที่ขายในย่านถนนวัวลาย – นันทารามเป็นสินค้าหัตถกรรมพื้นเมืองดั้งเดิม เช่น เครื่องเงิน หรือเครื่องเงินที่มีราคาสูง ทำให้นักท่องเที่ยวเพียงบางรายเท่านั้นที่สามารถซื้อหาได้ ในขณะที่แหล่งหัตถกรรมแหล่งใหม่ เช่น บ้านบ่อสร้างและบ้านถวายผลิตสินค้าที่ระลึกที่ใช้วัตถุดิบราคาถูก ผลิตได้เป็นจำนวนมาก (mass production) จึงมีราคาย่อมเยาเข้าถึงตลาดผู้บริโภคหรือนักท่องเที่ยวได้ในวงกว้าง อีกทั้งแหล่งจำหน่ายสินค้าที่ระลึกทั้ง 2 แห่งยังมีพื้นที่กว้างขวางทำให้ผู้ซื้อสามารถเที่ยวชมกระบวนการผลิตโดยบรรจุไว้เป็นส่วนหนึ่งของแผนการท่องเที่ยวได้

บ้านหม้อเริ่มเข้าการผลิตสินค้าหัตถกรรมของที่ระลึกในราว พ.ศ. 2516 และพัฒนาสู่การเป็นแหล่งผลิตสินค้าหัตถกรรมที่สำคัญแห่งหนึ่งของเมืองเชียงใหม่สืบมา หัตถกรรมประเภทแรกที่คนในบ้านหม้อเริ่มผลิตในช่วง พ.ศ. 2516 เป็นต้นมาเป็นหัตถกรรมของที่ระลึกเพื่อการท่องเที่ยว โดยเฉพาะหัตถกรรมจากไม้ไผ่และตุ๊กตาชาวเขาที่ทำจากไม้ การผลิตหัตถกรรมประเภทนี้จัดว่าเป็นหัตถกรรมเก่าของหมู่บ้าน ต่อมาสินค้าหัตถกรรมประเภทนี้ก็ค่อยๆ ชบเซาหลง จึงได้เกิดหัตถกรรมประเภทใหม่คือหัตถกรรมจากไม้มะม่วง การผลิตหัตถกรรมประเภทต่างๆ ของบ้านหม้อมีรายละเอียดของพัฒนาการดังนี้

2.3.1 ช่วงการผลิตสินค้าหัตถกรรมที่ระลึก พ.ศ. 2516 – พ.ศ. 2533

ข้อมูลเชิงสถิติชี้ให้เห็นถึงการขยายตัวของเศรษฐกิจนอกภาคการเกษตรของจังหวัดเชียงใหม่ในปลายทศวรรษที่ 2520 – ต้นทศวรรษที่ 2530 ว่าภาคเกษตรกรรมที่เคยเป็นภาคเศรษฐกิจที่สำคัญเป็นอันดับหนึ่งของจังหวัดลดลงจากร้อยละ 26.7 ของผลิตภัณฑ์มวลรวมของจังหวัดในปี พ.ศ. 2526 มาเป็นร้อยละ 19.2 ในปี พ.ศ. 2532 ส่งผลให้ภาคบริการ ภาคการค้าส่งและค้าปลีก และภาคอุตสาหกรรมมีส่วนสูงขึ้นจากร้อยละ 20.1 ร้อยละ 11.8 และร้อยละ 7.9 ของผลิตภัณฑ์

มวลรวมของจังหวัดในปี พ.ศ. 2526 มาเป็นร้อยละ 22.6 ร้อยละ 15.2 และร้อยละ 9.1 ตามลำดับในปี พ.ศ. 2532 ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจจากที่เคยพึ่งพาภาคการเกษตรเป็นหลักมาสู่ภาคบริการ (โคม, 2537: 17 ใน กนกพร ดีบุรี)

ข้อมูลขององค์การบริหารส่วนตำบลห้วยทรายระบุว่าแต่เดิมบ้านหม้อ เป็นหมู่บ้านที่ผลิตสินค้าหัตถกรรมเครื่องปั้นดินเผา ออกจำหน่าย เช่น หม้อดินใส่น้ำ หม้อต้มน้ำ หม้อแกง เต้าอั้งโล่ ซึ่งเป็นของใช้ในชุมชนสมัยก่อน ต่อมาหม้อดินเผาลดลงความนิยมใช้ลง จึงได้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตสินค้าเป็นผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกที่ทำจากไม้ไผ่ในราวปี พ.ศ. 2516 (เว็บไซต์องค์การบริหารส่วนตำบลห้วยทราย <http://www.huaysai.chiangmai.ac.th>)

นอกจากนี้ยังมีการผลิตผลิตภัณฑ์จากไม้สัก ซึ่งในสมัยนั้นเป็นการผลิตของชิ้นเล็กๆ เช่น ตะลั่นต่างๆ และขูดจิมฟัน โดยกรรมวิธีการผลิตในขณะนั้นยังไม่ซับซ้อนและยังไม่มีเครื่องมือจักรกลึง ไม้มีเพียงเครื่องกลึงแบบสายพานใช้เท้าดึงสายพานในขณะกลึงไม้เท่านั้น แต่ไม้สักที่ใช้เป็นวัสดุในการผลิตส่วนใหญ่ในขณะนั้นเป็นไม้สักกลัดกลอบตัดที่ส่งมาจากพื้นที่อำเภอดอยสะเก็ด ทำให้บางครั้งจะมีเจ้าหน้าที่เข้ามาจับการลักลอบใช้ไม้สัก จนต้องนำไม้สักและผลิตภัณฑ์ไปซ่อน (สัมภาษณ์ป้านวล 18 กุมภาพันธ์ 2553)

องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) เป็นหน่วยงานรัฐวิสาหกิจในสังกัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ก่อตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2490 ตามมติคณะรัฐมนตรีในขณะนั้น (เว็บไซต์กรมป่าไม้ <http://www.fio.co.th>) โดยขอบเขตหน้าที่ความรับผิดชอบขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้เพิ่มขึ้นมากกว่ากองท่าไม้ เนื่องจากแต่เดิมกองท่าไม้ทำหน้าที่ตัดและแปรรูปไม้สักจากป่าในภาคเหนือของประเทศไทย เพื่อจำหน่ายในรูปแบบกิจการรัฐพาณิชย์ (กิจการค้าที่รัฐเป็นเจ้าของ) และนำรายได้เข้ารัฐเท่านั้น ในขณะที่องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้นอกจากจะประกอบธุรกิจเกี่ยวกับอุตสาหกรรมป่าไม้แล้วยังต้องทำหน้าที่ในการปลูกสวนป่า รวมไปถึงต้องดูแลด้านการศึกษาวิจัยที่เกี่ยวกับการรักษาป่าหรือสร้างสวนป่าอีกด้วย

การก่อตั้งและเปลี่ยนกองท่าไม้มาเป็นองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้นี้สะท้อนความพยายามของรัฐในกระบวนการจัดการกิจการป่าไม้โดยเฉพาะไม้สัก ตามสถานการณ์ของธุรกิจอุตสาหกรรมไม้ที่เปลี่ยนแปลงไปในทศวรรษที่ 2490 ทั้งนี้เนื่องจากสภาพป่าในภาคเหนือของประเทศไทยซึ่งผ่านการสัมปทานท่าไม้มาเป็นเวลานาน โดยเฉพาะในพื้นที่ป่าเขตจังหวัดเชียงใหม่ ลำพูน ลำปางมีประวัติการทำไม้สืบย้อนไปได้ถึงสมัยราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน¹⁴ คือตั้งแต่ พ.ศ. 2383

¹⁴ ในขณะที่ยังไม่ในพื้นที่ป่าบริเวณเมืองแพร่ และเมืองน่านนั้นเจ้านาของทั้งสองเมืองจะดำเนินการตัดไม้เอง และขายไม้ให้บริษัทโดยตรง แม้จะมีการแบ่งส่วนสัมปทานให้บริษัทอังกฤษเข้าทำไม้แต่ก็เป็นเพียงบางส่วน แตกต่างจากการให้สัมปทานทั้งหมดแก่บริษัทโดยตรงแบบเจ้านายเชียงใหม่

(รัชสมัยพระยาพุทธวงศ์) โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากพม่าตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ ทรัพยากรป่าไม้ของพม่าร้อยละ 50 เป็นลำดับ บริษัทบริติชบอร์เนียว จำกัด (British Borneo Company, Ltd.) ซึ่งเป็นบริษัทการค้าของอังกฤษที่เคยทำป่าไม้ในพม่าจึงเข้ามาดำเนินการทำป่าไม้ในล้านนาในปี พ.ศ. 2432 ตามด้วยบริษัท บอมเบย์เบอร์มา จำกัด (Bombay Burmah Trading Corporation, Ltd.) ซึ่งเข้ามาดำเนินการในปี พ.ศ. 2435 (สรัสวดี อ๋องสกุล, อ้างแล้ว: 523)

ทรัพยากรป่าไม้โดยเฉพาะไม้สักร้อยละ 50 ประกอบกับนโยบายรัฐด้านการทำป่าไม้ที่เปลี่ยนแปลงไปในการลดพื้นที่สัมปทานและสงวนพื้นที่ป่า ทำให้มีมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 14 มกราคม พ.ศ. 2518 สั่งห้ามการสัมปทานไม้และห้ามนำไม้ออกจากพื้นที่ต้นน้ำลำธารชั้นที่ 1 (บริเวณต้นแม่น้ำปิง) เป็นผลให้ไม่มีการให้สัมปทานทำไม้ในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดลำพูน และบางอำเภอในจังหวัดตากอีก และในวันที่ 9 มกราคม 2522 ยังได้มีมติคณะรัฐมนตรีให้ลดขนาดการสัมปทานป่าไม้ลงอีกร้อยละ 50 ทั้งระบบ

งานศึกษาของไชยวัฒน์ รุ่งเรืองศรีและคณะในปี 2528 ได้ชี้ให้เห็นถึงตัวเลขปริมาณไม้สักที่องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ผลิตได้ในพื้นที่ภาคกลางตอนบนและภาคเหนือรวม 17 จังหวัด ในปีการทำไม้ 2518 – 2524 ลดลงอย่างต่อเนื่อง กล่าวคือจากปีทำไม้ 2518 – 2519 ปริมาณไม้สักที่ผลิตได้มีปริมาตร 88,686.80 คิวบิกเมตร แต่ในปีทำไม้ 2522 – 2523 กลับผลิตได้เพียง 46,868.13 คิวบิกเมตร ทำให้ราคาไม้สักที่จำหน่ายในประเทศมีราคาสูงขึ้นมากทั้งไม้สักซุงและไม้สักแปรรูป จนราคาในปี พ.ศ. 2526 อยู่ที่คิวบิกเมตรละ 5,599 บาท และคิวบิกเมตรละ 12,907 ตามลำดับ (ไชยวัฒน์ รุ่งเรืองศรี และคณะ, 2528)

ด้วยเหตุที่การผลิตไม้สักทำได้น้อยลงทำให้ไม้สักที่ถูกกฎหมายซึ่งจัดจำหน่ายโดยรัฐมีราคาสูง ประกอบกับความเข้มงวดกวัดขั้นกับไม้สักที่ลักลอบตัดจึงส่งผลกระทบต่อการผลิตหัตถกรรมแกะสลักไม้ เป็นผลให้ผู้ผลิตสินค้าหัตถกรรมจากไม้สักของบ้านหม้อต้องปรับตัวโดยการหาวัสดุอื่นทดแทนไม้สัก เช่น ไม้จามจุรี และไม้มะม่วง เป็นต้น

2.3.2 ช่วงการขยายตัวของหัตถกรรมจากไม้มะม่วง พ.ศ. 2533 – พ.ศ. 2548

พ.ศ. 2533 พ่อเลี้ยงกิจ¹⁵ (นามสมมติ อายุ 59 ปี) เป็นผู้ทดลองผลิตสินค้าหัตถกรรมขึ้นเป็นรายแรกในบ้านหม้อ พ่อเลี้ยงกิจเป็นคนบ้านหม้อซึ่งเคยผลิตสินค้าหัตถกรรมจากไม้ไผ่และไม้สักพื้นเพของพ่อเลี้ยงกิจพบมาจากครอบครัวที่มีฐานะค่อนข้างดีมีที่นาเป็นมรดกถึง 6 ไร่ ซึ่งนับว่า

¹⁵ คำเรียก “พ่อเลี้ยง” เป็นคำที่เรียกขานกันในหมู่ลูกน้องของพ่อเลี้ยงกิจเท่านั้น ไม่ได้เป็นคำที่คนในชุมชนเรียกขาน แต่ผู้ศึกษาเลือกใช้เนื่องจากเป็นคำที่สะท้อนความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างเจ้าของเป็นคำที่สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์ระหว่าง เจ้าของโรงงานและแรงงานที่รับจ้างทำผลิตสินค้าหัตถกรรม

มากในกรณีของบ้านหม้อ เขาพบว่าหัตถกรรมจากไม้สักมีปัญหาหาการผลิตคือถูกควบคุมและมีต้นทุนค่าไม้ที่สูงขึ้นจึงพยายามที่จะปรับเปลี่ยนวัตถุดิบในการผลิต พอเลี้ยงกิจแล้วว่าเขาได้ทดลองผลิตผลิตภัณฑ์จากไม้หลายๆ ชนิด เช่น ไม้จามจุรี ไม้ลำไย¹⁶ จนภายหลังได้ไปดูงานขณะที่ดำรงตำแหน่งเป็นสารวัตรกำนันของหมู่บ้าน ที่จังหวัดกำแพงเพชรและพบการแปรรูปไม้ของคันมะม่วงเป็นสินค้าหัตถกรรมได้เนื่องจากเป็นไม้เนื้ออ่อนมีน้ำหนักเบาเมื่ออบเนื้อไม้แห้งแล้วไม่เสียรูปทรงและมีสีขาวนวลเหมาะแก่การแต่งลวดลาย จึงได้ทดลองเปลี่ยนจากการผลิตไม้สักมาเป็นไม้มะม่วง ซึ่งก็ได้ผล นับได้ว่าพอเลี้ยงกิจเป็นผู้ริเริ่มธุรกิจการผลิตหัตถกรรมจากไม้มะม่วงขึ้นเป็นรายแรกของบ้านหม้อ ในปี พ.ศ. 2533 หลังจากนั้นการผลิตหัตถกรรมจากไม้มะม่วง ซึ่งผลิตในเชิงอุตสาหกรรมและกระจายการผลิตเป็นขั้นตอนต่างๆ แบบเหมาช่วงจึงได้กระจายไปทั่วชุมชน¹⁷

พอเลี้ยงกิจให้ข้อมูลว่าเมื่อหัตถกรรมไม้มะม่วงที่ผลิตที่บ้านหม้อเริ่มขยายตัวขึ้นคนที่เคยทำงานให้เขาได้แยกออกไปตั้งโรงงานของตนเองในชุมชน และเริ่มหาตลาดและพัฒนารูปแบบผลิตภัณฑ์เอง จนกระทั่งเกิดโรงงานกระจายทั่วทั้งชุมชนดังเช่นที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน การผลิตหัตถอุตสาหกรรมไม้มะม่วงจัดว่าเป็นการผลิตขนาดใหญ่ของหมู่บ้านบ้านหม้อซึ่งได้ดึงดูดแรงงานในวัยทำงานหลักของชุมชน (และชุมชนใกล้เคียง) ให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสายพานการผลิต ซึ่งกระจายงานเป็นลำดับขั้นตอนในลักษณะรับเหมาช่วง การผลิตหัตถกรรมจากไม้มะม่วงมีลักษณะที่กระจายการผลิตในขั้นตอนต่างๆ ออกไปให้แก่ผู้รับเหมาช่วง และผู้ผลิตรายอื่นซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนในชุมชนแบบเหมาช่วงแล้วจ่ายค่าตอบแทนเป็นรายชิ้น งานผลิตไม้มะม่วงสามารถทำได้ทั้งชายและหญิงรวมถึงช่วงอายุของผู้ทำที่กว้างมาก จึงพบผู้ทำหัตถกรรมรายชิ้นที่มีอายุมากกว่า 60 ปี

2.3.3 การผลิตเหมาช่วงรายชิ้นและการกระจายการผลิตในลักษณะสายพาน

ปัจจัยที่ทำให้การผลิตหัตถกรรมไม้มะม่วงกระจายไปอย่างกว้างขวางเป็นผลมาจากลักษณะของการผลิตที่ผู้ผลิตที่เป็นเจ้าของโรงงานรายใหม่ๆ ได้สร้างระบบการ “เหมาช่วง” การผลิตตามขั้นตอนขึ้น

กล่าวคือเจ้าของโรงงานจะผู้ติดต่อหาลูกค้าและลงทุนในการผลิตเองทั้งหมดนับแต่การสั่งซื้อไม้มะม่วงท่อนและการจ้างผลิตแปรรูปไม้ ปัจจุบันแหล่งสั่งซื้อไม้มะม่วงท่อนมาจากจังหวัด

¹⁶ กรณีไม้ลำไยไม่สามารถนำมาอบได้เพราะเนื้อไม้จะหดตัวเมื่อแห้ง ทำให้ชิ้นงานแตกร้าวและผิดรูปทรงได้

¹⁷ ปัจจุบันพอเลี้ยงกิจก็ยังดำรงตำแหน่งเจ้าของโรงงานไม้มะม่วงขนาดใหญ่อย่างครบวงจรอยู่ แม้ว่าขนาดธุรกิจและส่วนแบ่งการตลาดจะลดลงอย่างมากจากการขยายตัวของผู้ผลิตรายอื่นๆ ในบ้านหม้อซึ่งเจ้าของโรงงานหลายคนเคยทำงานอยู่ในโรงงานของนายกิจ เช่น “พอเลี้ยงยศ” (ตระกูล “จินานาง”) เจ้าของโรงงานไม้มะม่วงขนาดใหญ่อีกหนึ่งของบ้านหม้อ เป็นต้น

สุโขทัย และจังหวัดอุทัยธานีโดยราคาของไม้ปัจจุบันอยู่ที่ราคาตันละ 1,650 บาท รถบรรทุกชนิดสิบล้อหนึ่งคันสามารถบรรทุกไม้ได้ 15 ตันต่อเที่ยว แต่ต้นทุนในการขนไม้ 1 คัน ต่อ 1 เที่ยวทั้งค่าเช่ารถ ค่าจ้างคนขับและค่าน้ำมันรถจะตกอยู่ที่ประมาณ 100,000 บาท (สัมภาษณ์นายสนธิ์ อายุ 53 เจ้าของโรงงานกลึงไม้มะม่วงขนาดกลาง วันที่ 10 มีนาคม พ.ศ. 2553) เมื่อไม้เดินทางมาถึงหมู่บ้าน ขั้นตอนการกระจายงานผลิตก็จะเริ่มขึ้นโดยจะกระจายช่วงการผลิตตามขั้นตอนต่างๆ ดังนี้

ขั้นตอนที่หนึ่ง การกลึงไม้ ขั้นตอนแรกในการผลิตเป็นขั้นตอนการกลึงไม้มะม่วงให้เป็นท่อนกลมให้ได้ขนาดเส้นผ่านศูนย์กลางที่ต้องการ โดยผู้กลึงจะได้รับค่าจ้างในขั้นตอนนี้เป็นรายชิ้นซึ่งราคาก็จะลดหลั่นกันลงมาตามขนาดของหน้าไม้ เนื่องจากไม้ที่มีขนาดใหญ่จะต้องใช้แรงงานและขั้นตอนในการกลึงที่ยากกว่าขนาดเล็ก การนำไม้ท่อนใหญ่ขึ้นตั้งบนเครื่องกลึงเป็นงานที่ลำบากบางกรณีต้องใช้คนงานช่วยกันหลายคนและต้องใช้เวลาในการติดตั้งท่อนไม้ให้แน่นหนาไม่หลุดจากเครื่องขณะกลึง โดยมีอัตราค่าจ้างเป็นรายชิ้นดังนี้

ตารางที่ 2.6 แสดงค่าตอบแทนการกลึงไม้เป็นรายชิ้น

ขนาด	3 นิ้ว	4 นิ้ว	6 นิ้ว	7 นิ้ว	8 นิ้ว	9 นิ้ว	10 นิ้ว
ราคา	3 บาท	4 บาท	5 บาท	6 บาท	7 บาท	10 บาท	12 บาท

ที่มา: การเก็บข้อมูลภาคสนามระหว่าง พ.ศ. 2552 – พ.ศ. 2553

ขั้นตอนที่สอง การเคียนไม้ เป็นขั้นตอนของการกลึงท่อนไม้เป็นรูปของผลิตภัณฑ์และรูปทรงที่ต้องการ เช่น ขึ้นรูปจากไม้ท่อนทรงกระบอกเป็นกระบุงหรือแจกัน ซึ่งราคาค่าจ้างของขั้นตอนนี้จะขึ้นอยู่กับความยากง่ายของรูปทรงผลิตภัณฑ์ โดยจะมีราคาตั้งแต่ 10 – 15 บาทตามขนาดของชิ้นงานเช่นกัน แต่ขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนที่ใช้เวลาและความประณีตมากกว่าที่ใช้ในขั้นตอนการกลึงไม้มาก ในขั้นตอนการเคียนและการกลึงไม้นั้นรูปแบบการผลิตรายชิ้นจะมี 3 ลักษณะคือ

ลักษณะแรก การรับชิ้นงานไปทำที่บ้านแล้วนำชิ้นงานที่สำเร็จแล้วมาส่งโรงงาน ลักษณะนี้ผู้ผลิตจะต้องมีเครื่องกลึงไม้เป็นของตนเองซึ่งจะได้รับค่าจ้างเป็นรายชิ้นดังที่กล่าวมาข้างต้น

ลักษณะที่สอง ผู้รับจ้างผลิตรายชิ้นนำเครื่องกลึงไม้ของตนเองไปตั้งและทำการผลิตในพื้นที่โรงงาน ในกรณีนี้ค่าตอบแทนรายชิ้นของผลิตภัณฑ์จะถูกลดลงครึ่งหนึ่ง เนื่องจากต้องแบ่งให้เจ้าของโรงงานเป็นค่ากระแสไฟฟ้าและค่าอุปกรณ์สิ้นเปลืองต่างๆ แต่การผลิตลักษณะนี้จะช่วยลดขั้นตอนในการขนส่งเพื่อรับและส่งชิ้นงานแก่ผู้รับจ้างผลิตรายชิ้น รวมถึงสามารถผลิตในจำนวนชิ้นที่มากและประหยัดเวลากว่า โดยการรับจ้างกลึงทั้งสองลักษณะผู้รับจ้างผลิตรายชิ้นจะต้องมีเครื่องกลึงไม้เป็นของตนเอง ซึ่งเครื่องกลึงไม้หนึ่งเครื่องมีราคาประมาณ 30,000 บาท

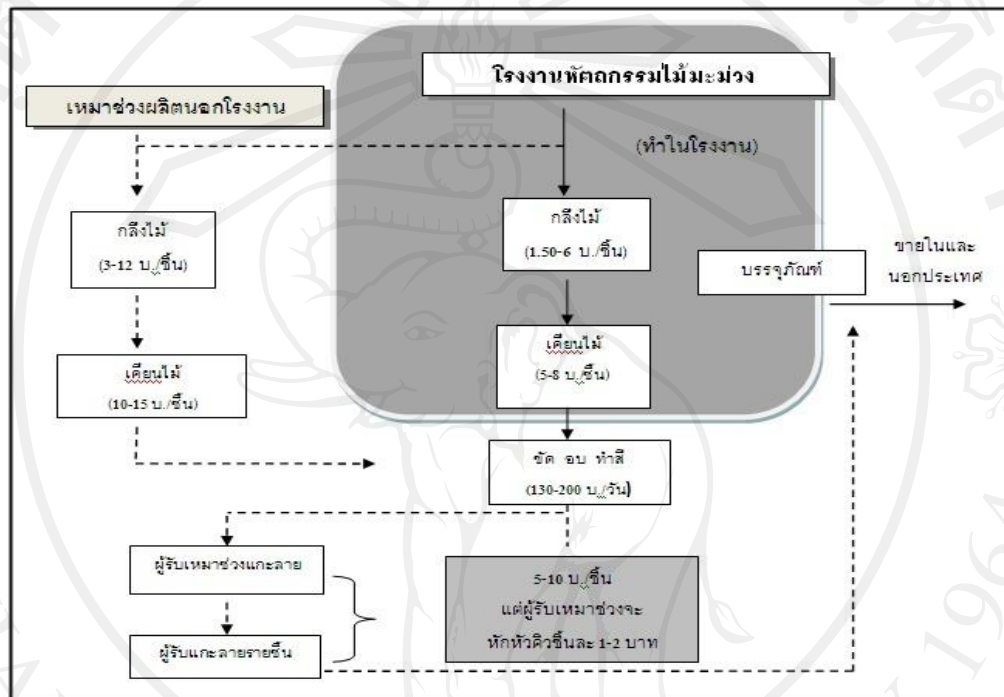
ลักษณะที่สาม เป็นการรับจ้างกลึงและเลื่อยไม้แบบที่ได้รับความนิยมเป็นรายเดือน การรับจ้างผลิตในลักษณะนี้มักพบเฉพาะเพียงในโรงงานขนาดใหญ่ที่ทำการผลิตครบวงจร เช่น โรงงานของนายสมยศ (นามสมมติ) โรงงานของนายถาวร (นามสมมติ) ซึ่งเป็นน้องชายของนายสมยศ และ โรงงานของนายกิจ จากการเก็บข้อมูลสัมภาษณ์นายถาวรและนายกิจ พบว่าเหตุที่เลือกใช้ระบบการจ้างเป็นรายเดือนเนื่องจากลดต้นทุนจากขั้นตอนการกระจายงานและสามารถเร่งการผลิตในช่วงที่ขอดการสั่งซื้อมากได้ โดยนายถาวรเลือกที่จะจ้างแรงงานชายชาวพม่า 10 คน เนื่องจากไม่ต้องลาภิจหรือร่วมกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน ในขณะที่นายกิจจ้างคนงานที่ทำงานด้วยกันมาเป็นเวลานาน ซึ่งเจ้าของโรงงานจะแบ่งพื้นที่ให้คนงานพักอาศัยอยู่ในบริเวณโรงงานนั้นเลย และอนุญาตให้ปลูกพืชผักเล็กๆ น้อยๆ ในบริเวณที่พักอาศัยได้

ขั้นตอนที่สาม การขัดผิว อบ และลงสี เป็นขั้นตอนต่อจากการกลึงขึ้นรูป ในขั้นตอนนี้จะทำการขัดผิวของผลิตภัณฑ์ทั้งด้านนอกและด้านในแล้วจึงนำเข้าห้องอบรมควัน และลงสีตกแต่งผลิตภัณฑ์ตามรูปแบบที่มีการสั่งซื้อเข้ามาขั้นตอนนี้มักทำในโรงงานของเจ้าของโรงงานที่จะมีห้องอบไม้อยู่ ดังนั้นผลิตภัณฑ์ไม้มะม่วงที่กระจายการผลิตออกไปในขั้นตอนต่างๆ ก็จะกลับมาที่โรงงานของเจ้าของโรงงานอีกครั้งเพื่อทำการขัด อบ และลงสี

ขั้นตอนที่สี่ การตกแต่งลวดลาย เป็นขั้นตอนสุดท้ายของกระบวนการการผลิต ผู้ผลิตในขั้นตอนนี้มักเป็นสตรีและมักรับงานไปทำที่บ้านทั้งแบบที่ร่วมทำกันเป็นกลุ่ม หรือแยกทำคนเดียวต่างหากในบ้านของตนเอง มากกว่าที่จะทำงานในโรงงานที่เจ้าของโรงงานจัดไว้ให้เนื่องจากความสะดวกและความยืดหยุ่นของการทำงานที่บ้าน อีกทั้งบางรายยังกล่าวว่าเป็นการหลีกเลี่ยงกลิ่นเหม็นของสารเคมีในโรงงานจากขั้นตอนของการทำสีผลิตภัณฑ์ ในขั้นตอนนี้ผู้รับจ้างผลิตจะได้รับค่าจ้างตอบแทนเป็นรายชิ้น ชิ้นละ 5 – 10 บาท ตามขนาดของผลิตภัณฑ์ และเมื่อเสร็จจากขั้นตอนนี้แล้วก็จะบรรจุหีบห่อเพื่อส่งกลับมาให้เจ้าของโรงงาน เพื่อที่จะนำส่งแก่ลูกค้าผู้สั่งทำต่อไป จะเห็นได้ว่าระบบการผลิตหัตถกรรมไม้มะม่วงเป็นการผลิตที่กระจายงานออกไปในขั้นตอนต่างแบบมหาช่วงทำให้สามารถดึงดูดแรงงาน โดยเฉพาะแรงงานรับจ้างไร้ที่ดินเกษตรในชุมชนให้เข้ามาเป็นส่วน

หนึ่งของกระบวนการผลิตได้ ตัวอย่างขั้นตอนการกระจายการผลิตแบบเหมาช่วง ของโรงงาน หัตถกรรมไม้มะม่วงแห้ง (โรงงานของอ้ายวัฒน์) ในแผนภาพที่ 1

แผนภูมิที่ 2.1 กระบวนการผลิตไม้มะม่วงแบบเหมาช่วงโรงงานของอ้ายวัฒน์

ที่มา: การสำรวจข้อมูลภาคสนาม พ.ศ. 2552 -2553

จากแผนภาพข้างต้นจะเห็นได้ว่าการผลิตสินค้าจากไม้มะม่วงของโรงงานบ้านหม้อทำ โดยกระจายการผลิตแบบเหมาช่วงเป็นลำดับขั้นตอน ซึ่งแตกต่างจากการผลิตสินค้าหัตถกรรม แบบเดิมซึ่งช่างฝีมือจะเป็นผู้ผลิตผลงานเพียงคนเดียวตั้งแต่ขั้นตอนแรกจนถึงขั้นตอนสุดท้าย และการผลิตเช่นนี้ก็เกินไปเพื่อตอบสนองกับตลาดสินค้าหัตถกรรมที่กว้างขวางไม่ใช่ตลาดเฉพาะกลุ่ม การผลิตสินค้าจากไม้มะม่วงของบ้านหม้อจึงมีลักษณะเป็น **หัตถอุตสาหกรรม (craft industry)** ซึ่ง หมายถึงการผลิตสินค้าหัตถกรรมแบบมวลชน (Mass Production) เพื่อตลาดนักท่องเที่ยวทั่วไปใน วงกว้าง (Mass Consumer) โดยอาศัยการผลิตแบบกระจายชิ้นงานแบบเหมาช่วงอันเป็นการลดทุน ในการจ้างแรงงานเต็มเวลา เพื่อให้สินค้ามีราคาเหมาะสมและขายได้ในปริมาณมากๆ ซึ่งมีความ แตกต่างจากการผลิตสินค้าหัตถกรรมที่มีมาก่อนหน้า เช่น สินค้าหัตถกรรมประเภทไม้แกะสลักซึ่ง เป็นสินค้าเอกลักษณ์ของจังหวัดเชียงใหม่ สินค้าหัตถกรรมดั้งเดิมประเภทไม้แกะสลักที่มีลวดลาย วิจิตรบรรจงหรือรูปสลักลอยตัวขนาดใหญ่ เช่น รูปสลักของนางไหว้หรือรูปแกะสลักช้าง หรือ

สินค้าที่เครื่องเรือนที่มีขนาดใหญ่และมีราคาสูง เช่น ผลิตภัณฑ์จากไม้สักเป็นต้น สินค้าเหล่านี้เป็นสินค้าที่ช่างฝีมือหนึ่งคนสามารถสร้างผลงานได้ตั้งแต่ขั้นตอนแรกจนถึงขั้นตอนสุดท้าย ชิ้นงานมีคุณค่าในเชิงศิลปะและมีมูลค่าทางเศรษฐกิจต่อชิ้นสูง ซึ่งแม้ว่าสินค้าเหล่านี้จะผลิตมาเพื่อตอบสนองกับธุรกิจการท่องเที่ยวของเมืองเชียงใหม่ที่ขยายตัวอย่างมากหลัง พ.ศ. 2500 ก็ตาม แต่สินค้าเหล่านี้ก็มีผู้ซื้อจำกัดเนื่องจากเป็นสินค้าที่มีราคาสูง ทำให้นักท่องเที่ยวเพียงบางรายเท่านั้นที่จะมีศักยภาพพอที่จะซื้อหามาได้

ดังนั้นเมื่ออุตสาหกรรมการท่องเที่ยวของจังหวัดเชียงใหม่ขยายตัวขึ้นอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ พ.ศ. 2510 จึงได้เกิดการผลิตสินค้าหัตถกรรมที่ระลึกที่มีราคาต่ำลงมา ซึ่งใช้วัตถุดิบที่ราคาไม่สูง ใช้ความประณีตน้อยลง สามารถผลิตได้คราวละมากๆ ทำให้สินค้าที่ได้มีราคาย่อมเยา นักท่องเที่ยวทั่วไปทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติสามารถซื้อหาได้ง่ายทำให้มีตลาดรองรับสินค้าหัตถกรรมที่ผลิตใหม่ในเชิงอุตสาหกรรมนี้ในวงกว้าง สินค้าประเภทนี้ได้แก่เสื้อผ้าพื้นเมือง เช่น ผ้าฝ้ายทอมือ หรือสินค้าที่ประดิษฐ์จากไม้ไผ่, เศษไม้สัก, ตุ๊กตาชาวเขาเผ่าต่างๆ เป็นต้น

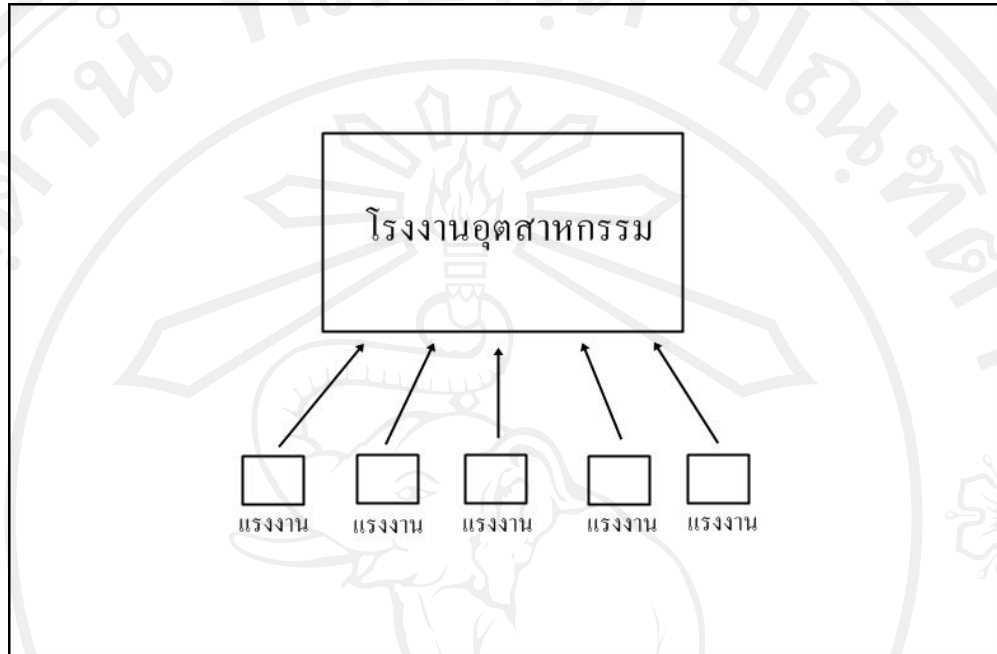
สอดคล้องกับงานศึกษาของ เอกรัตน์ วงษ์จิริต ซึ่งศึกษาการเปลี่ยนแปลงและพัฒนา รูปแบบการผลิตสินค้าหัตถอุตสาหกรรมในจังหวัดเชียงใหม่ในปี พ.ศ. 2547 ที่กล่าวว่า เมื่อบริบทของการท่องเที่ยวมีผลกระทบกับการผลิตงานหัตถกรรมโดยตรงในช่วงหลังปี พ.ศ. 2510 ภายหลังที่เชียงใหม่ถูกประกาศจากองค์การท่องเที่ยวให้เป็นเมืองท่องเที่ยวหลักของภาคเหนือ ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงครั้งยิ่งใหญ่ของงานหัตถกรรมทำให้งานหัตถกรรมเกิดการเปลี่ยนแปลงจากช่างฝีมือคนหนึ่งที่เคยทำงานตั้งแต่ขั้นตอนแรกไปถึงขั้นตอนสุดท้ายก็ถูกแบ่งแยกเป็นแผนกและทำงานร่วมกับช่างฝีมืออีกหลายๆ คน ดังเช่นการประกอบอุตสาหกรรมทั่วไป อัตราการจ้างแรงงานก็เพิ่มขึ้น ในขณะที่งานหัตถกรรมที่สร้างขึ้นด้วยจิตวิญญาณของช่างถูกแปรค่าเป็นการทำงานเพื่อค่าจ้างรายวัน ความหมายของหัตถกรรมจึงเปลี่ยนแปลงไปโดยอาศัยอุตสาหกรรมเข้ามาเป็นตัวแปรที่ตอบรับกับจุดประสงค์ทางการตลาดและเวลา ซึ่งเป็นกลไกเดียวกับการผลิตเชิงอุตสาหกรรมเพื่อบริโภคนิยม นิยามของหัตถกรรมในแบบดั้งเดิมจึงถูกเปลี่ยนใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับความหมายที่แท้จริงว่า “หัตถอุตสาหกรรม” (Industrial Crafts)

เอกรัตน์อาจเปรียบเทียบการผลิตภัณฑ์ที่ทำจากไม้ 2 ประเภท ให้เห็นถึงความแตกต่างในกระบวนการผลิตใน 2 หมู่บ้านคือการแกะสลักของบ้านถวาย อำเภอหางดงกับผลิตภัณฑ์เครื่องตกแต่งบ้านจากไม้มะม่วง ของบ้านสันกำแพงจะเห็นได้ว่ากระบวนการผลิตสินค้าแกะสลักของบ้านถวายต้องใช้ฝีมือ แรงงานและเวลามากกว่าการผลิตสินค้าจากไม้มะม่วง เพราะทุกขั้นตอนต้องอาศัยมือในการผลิต ส่วนผลิตภัณฑ์จากไม้มะม่วงของบ้านสันกำแพงใช้การกลึงด้วยเครื่องจักรเพลลาที่มีความเร็วในการผลิต จึงได้จำนวนผลผลิตต่อแรงงานหนึ่งคนมากกว่าการแกะสลักไม้ในเชิง

ช่างฝีมือของบ้านถวาย แม้ว่าราคาขายผลิตภัณฑ์ไม้แกะสลักของบ้านถวายต่อชิ้นจะมีราคาสูง ในขณะที่ผลิตภัณฑ์จากไม้มะม่วงซึ่งแต่ก็สามารถขายได้จำนวนที่มากกว่าและอาจทำกำไรให้ผู้ประกอบการได้มากกว่า หากได้รับการออกแบบที่ตอบรับกับความต้องการและประโยชน์ใช้สอย (เอกรัตน์ วงษ์จิตร, 2547: 21-22)

การผลิตสินค้าที่ระลึกเชิงหัตถอุตสาหกรรมและการผลิตหัตถอุตสาหกรรมจากไม้มะม่วงในบ้านหม้อเป็นผลมาจากการขยายตัวของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวของจังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งจำนวนนักท่องเที่ยวที่เดินทางเข้ามามีจำนวนเพิ่มมากขึ้นทุกปี (ดังตารางแสดงจำนวนนักท่องเที่ยวของจังหวัดเชียงใหม่ ภาคผนวก ค.) สินค้าที่ระลึกที่ผลิตออกมาเป็นจำนวนมากๆ และมีราคาเหมาะสมเป็นสินค้าที่ได้รับความนิยมซื้อหาจากนักท่องเที่ยวโดยทั่วไปมากกว่าสินค้าหัตถกรรมประณีตที่มีราคาสูง จึงทำให้การผลิตสินค้าหัตถอุตสาหกรรมแบบจ้างเหมากระจายตัวออกไปในพื้นที่ต่างๆ ของจังหวัดเชียงใหม่และจังหวัดใกล้เคียง ในกรณีของบ้านหม้อคือการผลิตสินค้าหัตถอุตสาหกรรมไม้มะม่วง แต่กระนั้นก็ตามการผลิตสินค้าหัตถอุตสาหกรรมของบ้านหม้อก็วางอยู่บนความเสี่ยงเนื่องจากเป็นสินค้าที่ไม่จำเป็นต่อชีวิตประจำวันนัก อีกทั้งยังมีความเสี่ยงอันอาจเกิดขึ้นจากความผันผวนของปริมาณนักท่องเที่ยวหรืออุปสงค์ (demand) ของสินค้าอีกด้วย ดังนั้นการกระจายชิ้นงานแบบจ้างเหมานอกจากจะเป็นการจ้างงานแบบยืดหยุ่นที่ผู้ว่าจ้างไม่ต้องรับผิดชอบจ่ายค่าจ้างแน่นอนเป็นรายเดือน รวมถึงเป็นการลดต้นทุนในการจัดการสวัสดิการแก่แรงงานแล้ว ยังเป็นการกระจายความเสี่ยงจากเจ้าของกิจการภายในชุมชนอีกด้วย ดังนั้นเจ้าของกิจการไม้มะม่วงส่วนใหญ่ในบ้านหม้อจึงเลือกใช้ระบบการจ้างเหมาและจ่ายค่าตอบแทนเป็นรายชิ้น จนทำให้การผลิตสินค้าจากไม้มะม่วงเป็นการผลิตในเชิงหัตถอุตสาหกรรมซึ่งได้ดึงดูดแรงงานส่วนใหญ่ในบ้านหม้อโดยเฉพาะเกษตรกรไร้ที่ดินให้เข้ามาสู่ระบบการผลิตที่กระจายงานเป็นลำดับช่วง

แผนภูมิที่ 2.2 ลักษณะของอุตสาหกรรมโรงงาน (Manufacturing Industry)

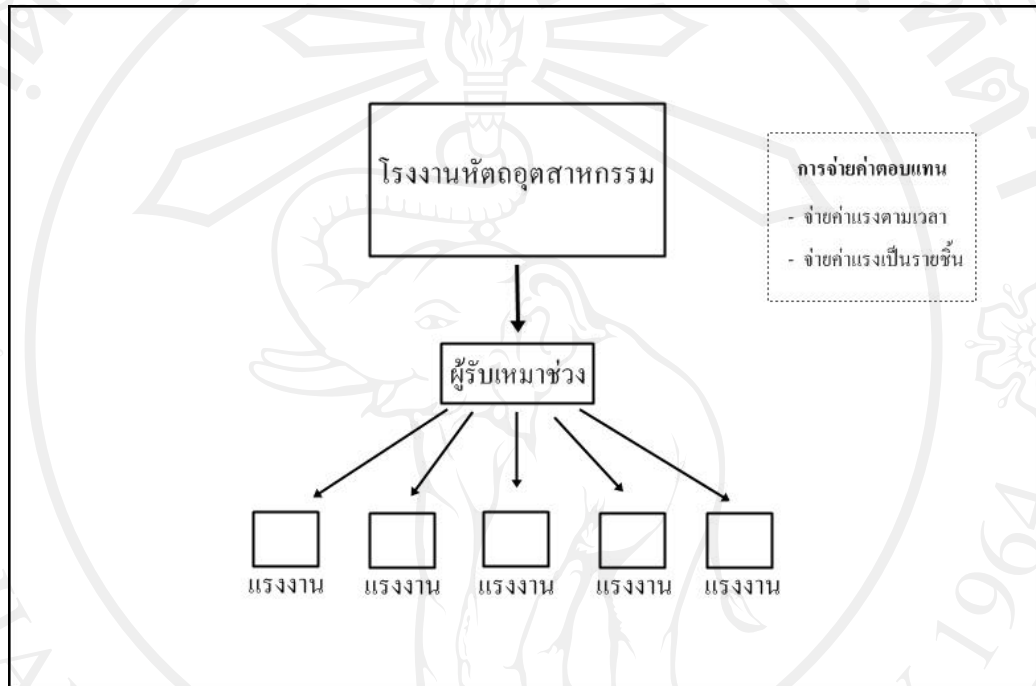

อุตสาหกรรมครัวเรือน (Cottage Industry) แตกต่างจากอุตสาหกรรมโรงงาน (Manufacturing Industry) เนื่องจากอุตสาหกรรมโรงงานทำการผลิตในพื้นที่โรงงานขนาดใหญ่ จ้างแรงงานให้เข้าไปทำงานในโรงงานแล้วจ่ายค่าตอบแทนเป็นรายเดือน ในขณะที่อุตสาหกรรมครัวเรือนเป็นการผลิตในพื้นที่โรงงานขนาดเล็กจัดอยู่ในประเภทอุตสาหกรรมขนาดเล็กผลิตงานช่างฝีมือต่างๆ บางครั้งก็เรียกว่าเป็นหัตถอุตสาหกรรม (Handicraft Industry) (เบญญา จิรภัทรพิมล, 2547: 12) อุตสาหกรรมขนาดเล็กนี้ใช้แรงงานซึ่งอยู่ในพื้นที่ให้เข้ามาทำการผลิตในโรงงาน หรือกระจายชิ้นงานให้รับไปทำที่บ้านและมักจ่ายค่าตอบแทนเป็นรายชิ้นหรือจ้างงานเป็นรายชั่วโมงมากกว่าจ่ายค่าตอบแทนเป็นเงินเดือนที่แน่นอนเช่นในระบบอุตสาหกรรมโรงงาน เช่น การผลิตหัตถอุตสาหกรรมไม้มะม่วงในบ้านหม้อ

ภายใต้ระบบอุตสาหกรรมโรงงานความสัมพันธ์ทางสังคมหรือวัฒนธรรมอาจไม่ใช่สิ่งที่จำเป็นที่สุดในการที่แรงงานจะเข้าสู่ภาคการผลิต แตกต่างกับระบบอุตสาหกรรมครัวเรือนและการรับเหมาช่วงการผลิตแบบเหมาช่วงในชุมชน ซึ่งความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในการดึงดูดแรงงานเข้าสู่ภาคการผลิต การผลิตแบบเหมาช่วงเกิดขึ้นได้โดยมีความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ความเป็นเครือญาติ (เครือข่ายของน้ำหอม), ความเป็นเพื่อนบ้าน (โรงงานงานของอ้ายวัฒน์) และความเป็นลูกน้อง (โรงงานของพ่อเลี้ยงกิจ) เนื่องจากผู้ผลิตแต่ละประเภททั้งเจ้าของ

โรงงาน ผู้รับเหมาช่วง และผู้ผลิตรายชั้นต่างก็อยู่ภายในเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมเดียวกัน และใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมนั้นเป็นรากฐานในการจัดความสัมพันธ์ทางการผลิต

แผนภูมิที่ 2.3 ลักษณะของอุตสาหกรรมครัวเรือน (Cottage Industry)

2.4 การขยายตัวของหัตถกรรมและการเปลี่ยนแปลงของภาคการเกษตรในปัจจุบัน

ด้วยเหตุดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่างานนอกภาคการเกษตรในบ้านหม้อทวีความสำคัญมากขึ้นอย่างต่อเนื่องหลังปี พ.ศ. 2540 โดยเฉพาะงานในภาคหัตถกรรมและหัตถอุตสาหกรรมที่ได้กลายมาเป็นแหล่งที่มาของรายได้เงินสดที่สำคัญของครัวเรือน ในขณะที่ภาคการเกษตรการปลูกพืชเชิงพาณิชย์เพื่อขายได้ลดความสำคัญลง การเพาะปลูกอย่างเดียวที่เหลืออยู่ในปัจจุบันคือการปลูกข้าวทั้งนาปีและนาปรังเท่านั้น บางครัวเรือนเช่าที่ดินเพื่อทำนาขนาดใหญ่เนื่องจากมีครัวเรือนจำนวนไม่น้อยที่เลิกเช่าที่ดินเพื่อทำนาและหันมาเป็นแรงงานรับจ้างในภาคหัตถอุตสาหกรรมเต็มตัว จนทำให้ที่นาเช่ามีผู้เช่าน้อยรายลงและอัตราค่าเช่าต่ำลง จนทำให้ผู้ที่เช่านาเพื่อปลูกข้าวเพื่อขายสามารถเช่าที่นาได้นับ 20 ไร่

ในขณะที่บางครัวเรือนก็ยังเลือกที่จะทำนาควบคู่ไปกับการรับจ้างในภาคหัตถอุตสาหกรรมเพื่อให้ครัวเรือนมีข้าวบริโภคตลอดทั้งปีเป็นการลดรายจ่ายและ “ต้นทุน” ของครัวเรือนในการเข้าสู่การเป็นแรงงานรับจ้าง (“กึ่ง” กรรมกร)

ทั้งครัวเรือนที่เช่าที่นาขนาดใหญ่เพื่อปลูกข้าวเพื่อขายเป็นหลัก (เกษตรกร) และ ครัวเรือนแรงงานรับจ้างที่ยังคงทำนาในที่ดินตนเองและเช่าที่ดินเพิ่ม ต่างสามารถทำนาในพื้นที่ที่กว้างขึ้นและทำนาร่วมกับอาชีพอื่นได้ เนื่องจากปัจจุบันการทำนาของบ้านหม้อก็ได้เปลี่ยนแปลงไป จากเข้ามาของเครื่องจักรกลทางการเกษตรและการปรับรูปแบบการทำนา กล่าวคือปัจจุบัน ครัวเรือนในบ้านหม้อนิยมใช้การจ้างเหมาเครื่องจักรกลทางการเกษตรในการกระบวนการเตรียมดินและในขั้นตอนการเก็บเกี่ยว โดยค่าจ้างรถไถจะมีอัตรา 500 บาทต่อไร่ เช่นเดียวกับการเก็บเกี่ยว รถเกี่ยวข้าวก็จะคิดค่าจ้างอัตรา 500 บาทต่อไร่เช่นกัน ดังนั้นครัวเรือนทั้งหมดจึงมักจ้างรถไถและรถเกี่ยวข้าวเพื่อเป็นลดแรงงานในการทำนา เป็นผลให้การทำนาดังแต่ 4 – 20 ไร่สามารถจัดการได้ โดยแรงงานเพียง 1 - 2 คน ในครัวเรือนเท่านั้น นอกจากนี้บางครัวเรือนที่มีแรงงานน้อยก็ปรับเปลี่ยนรูปแบบการทำนาจากการทำ “นาดำ” มาเป็นการทำ “นาหว่าน” เพื่อประหยัดแรงงาน และลดต้นทุนในการจ้าง (หรือเอามือ) ปักดำซึ่งมีค่าแรงสูงถึงวัน 200 บาทต่อวัน

ภาพที่ 2.2 การทำ “นาหว่าน” ในที่ดินบางแปลงเพื่อลดแรงงานและต้นทุนในการทำนา

ภาพที่ 2.3 การจ้างเกี่ยวข้าวโดยรถเกี่ยวข้าว

2.5 สรุป

บทที่ 2 เป็นการอธิบายถึงภาพรวมความเปลี่ยนแปลงโดยสังเขปของชุมชนกรณีศึกษา บ้านหม้อเป็นพื้นที่ชนบทฐานเมืองที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากเมืองเชียงใหม่ และเป็นพื้นที่ที่รองรับความเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านการเกษตรกรรม และภาคสินค้าและบริการเพื่อตอบสนองต่อธุรกิจการท่องเที่ยวของเมืองเชียงใหม่มาเป็นเวลาช้านาน ผู้คนในหมู่บ้านมีทักษะความชำนาญในเชิงช่างจากที่เคยเป็นแหล่งผลิตสินค้าหัตถกรรมเครื่องปั้นดินเผามาตั้งแต่บรรพบุรุษ (จนถึงปัจจุบันผู้ที่มีอายุเกิน 50 ปีขึ้นไปในชุมชนมักมีประสบการณ์ในการผลิตสินค้าหัตถกรรมดินเผาควบคู่กับการทำนา) นอกจากนี้ภายหลังการเติบโตของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวจังหวัดเชียงใหม่และอำเภอสันกำแพง โดยเฉพาะศูนย์หัตถกรรมบ้านบ่อสร้าง บ้านหม้อก็ถูกผนวกเข้ากับการเปลี่ยนแปลงผ่านการกลายเป็นแหล่งผลิตสินค้าที่ระลึกเพื่อการท่องเที่ยวที่สำคัญส่งไปขายยังบ้านบ่อสร้าง นับแต่ทศวรรษที่ 2510

ในขณะเดียวกันภาคการเกษตรก็ลดความเข้มข้นและความหลากหลายของชนิดพืชที่ปลูกลงนับแต่ พ.ศ. 2545 แม้ก่อนหน้านี้จะมีความพยายามปลูกพืชพาณิชย์อย่างเข้มข้นในบ้านหม้อ เช่น ยาสูบ พริกหนุ่มพันธุ์ขาวสันกำแพง กุหลาบตัดดอก และมันฝรั่งพันธุ์สัญญา แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากพื้นที่มีลักษณะทางกายภาพที่อยู่ห่างจากแหล่งน้ำขนาดใหญ่ อีกทั้ง

ตั้งอยู่ที่น้ำของลำเหมืองซึ่งไหลผ่านพื้นที่เกษตรของชุมชนอื่นๆ มาก่อน ทำให้การเกษตรของบ้านหม้อต้องพึ่งพาน้ำฝนเป็นหลัก

ในทศวรรษที่ 2530 ได้เกิดการผลิตสินค้าหัตถกรรมใหม่ขึ้นคือการผลิตหัตถกรรมแปรรูปไม้มะม่วงเป็นเครื่องตกแต่งบ้านเรือน เช่น แจกัน ถ้วย ชาม เชิงเทียน ผู้ประกอบการหัตถกรรมไม้มะม่วงสร้างระบบการรับเหมาช่วงเพื่อกระจายงานผลิตในขั้นตอนต่างๆ ไปยังสมาชิกในชุมชนทั้งการกลึง (กลึงไม้ท่อนเป็นทรงกระบอก) การเคียน (กลึงไม้ทรงกระบอกเป็นรูปทรงผลิตภัณฑ์) และการแกะสลักลวดลาย การกระจายงานในขั้นตอนต่างๆ เหล่านี้ต้องอาศัยความสามารถของทั้งแรงงานชายและหญิงเพราะมีทั้งขั้นตอนที่ต้องใช้กำลังและความแข็งแรงของแรงงานชาย และขั้นตอนที่ต้องใช้ความประณีตบรรจงของแรงงานหญิง

การผลิตไม้มะม่วงเป็นการผลิตในเชิงอุตสาหกรรมที่มีการกระจายงานไปทั่วทั้งชุมชนเพื่อรองรับยอดการสั่งซื้อทั้งในเมืองไทยและต่างประเทศ ครุเรือนส่วนใหญ่เป็นส่วนหนึ่งของระบบการกระจายงานเป็นขั้นตอนแบบเหมาช่วงท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงในการผลิตในภาคการเกษตรทำให้คนส่วนใหญ่ในบ้านหม้อกลายเป็นแรงงานในชนบท ปัจจุบันแม้ครุเรือนส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรเป็นภาคการผลิตหลักในขณะที่ภาคการเกษตรลดความสำคัญและความหลากหลายแต่กระนั้นการผลิตในภาคการเกษตรก็ยังมิได้สูญหายไปโดยสิ้นเชิงของลำดับขั้นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ตามแนวความคิดของนักคิดมาร์กซิสต์สายดั้งเดิม (ซึ่งมองว่าจากเกษตรสู่อุตสาหกรรม, จากชนาสู่กรรมาชีพ) แม้ความหลากหลายของชนิดพืชที่ปลูกและสัดส่วนรายได้ที่มาจากภาคเกษตรในบ้านหม้อลดลงเหลือเพียงการปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว แต่ข้าวยังคงเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญที่น่ายังมิได้ถูกทิ้งให้รกร้างว่างเปล่า พบว่ามีครุเรือนบ้านหม้อจำนวนหนึ่งพยายามผสมผสานการผลิตทั้งในและนอกภาคการเกษตรเข้าไว้ด้วยกัน เช่น ครุเรือนผลิตหัตถกรรมเมื่อถึงฤดูกาลทำนาจะทำนาเพื่อเป็นหลักประกันในการมีข้าวไว้บริโภคตลอดปี และครุเรือนที่ผันตัวออกจากภาคการเกษตรอย่างสิ้นเชิงก็ต้องสร้างความหลากหลายในการประกอบอาชีพภาคการเกษตรหรือความหลากหลายของที่มาของรายได้จากสมาชิกในชุมชน